

Echte Verandering

Over sociale objecten en hun verandering binnen de realistische sociale ontologie van
Graham Harman en Manuel DeLanda

Scriptie ter verkrijging van de graad "Master of arts" in de filosofie

Radboud Universiteit Nijmegen

Sami Dogan

S4775554

Begeleiding door Dr. Kleinherenbrink

19926 woorden

21 maart 2023

Hierbij verklaar en verzeker ik, Sami Dogan, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Plaats: Nijmegen, datum: 21-3-2023.

Samenvatting

Dit onderzoek conceptualiseert de verandering van sociale objecten in relatie tot de realistische sociale ontologie van Harmans Object Oriented Ontology (OOO) en DeLanda's Assemblage Theory (AT). De vraag die wordt beantwoord is: hoe conceptualiseren OOO en AT wat sociale objecten zijn en hoe ze veranderen? Het onderzoek bespreekt hoe AT en OOO verschillen van andere sociale ontologische posities, en hoe ze verschillen van elkaar. De belangrijkste conclusie is dat Harman en DeLanda anders nadenken over wat behoort tot de kern van entiteiten, en daardoor anders verklaren wat gebeurt als entiteiten veranderen. Uiteindelijk worden enkele kritiekpunten geformuleerd, en blijkt dat beide theorieën hun tekortkomingen hebben.

Inhoud

Introductie	1
Hoofdstuk 1. Harman en DeLanda tegen Relationeel Actualisme en Potentialiteit	7
1.1 Relationeel Actualisme: een Latouriaanse Werkdefinitie	7
1.1.1 Harman over Relationeel Actualisme.....	9
1.1.2 DeLanda over Relationeel Actualisme	11
1.2 Harmans en DeLanda's Kritiek op Potentialiteit	12
1.2.1 Harman over Potentialiteit.....	12
1.2.2 DeLanda over Potentialiteit	14
Hoofdstuk 2: DeLanda's Ontologie en Sociale Verandering	16
2.1 De Sociale Ontologie van DeLanda: Assemblages en Assen.....	16
2.1.1 Assemblages: Relaties en Emergentie	16
2.1.2 De Twee Assen van Componenten	18
2.2 Verandering: Virtuele Diagrammen.....	20
Hoofdstuk 3: Harmans <i>Object Oriented Ontology</i> en Sociale Verandering	25
3.1 Werkdefinitie van Objecten.....	25
3.2 Gepolariseerde Objecten	26
3.2.1 Sensueel Object, Sensuele Kwaliteiten, Reële Kwaliteiten.....	26
3.2.2 Reële objecten en Interacties	28
3.3 Sociale Ontologie: Immaterialisme & Symbiose	30
Hoofdstuk 4: Het Debat tussen OOO en AT en Kritische Kanttekeningen	35
4.1 Harmans Kritiek op Virtualiteit	35
4.2 DeLanda's Kritiek op Harman.....	37
4.2.1 Harman & Naadloze Totaliteiten	37
4.2.2 Harman & Essentialisme.....	39
4.3 Kritiek op OOO en AT.....	40
4.3.1 Kritiek op Harman: Tijd en Verandering	40
4.3.2 Kritiek op DeLanda: Mogelijkheden of Mogelijkheidsstructuur.....	43
Conclusie	45
Bibliografie	47

Introductie

Deze scriptie behandelt de vraag: hoe kan sociale verandering binnen de sociale realistische ontologie van OOO en AT worden geconceptualiseerd tegen de achtergrond van potentialiteit en relationeel actualisme? Het doel is om te begrijpen hoe sociale objecten kunnen veranderen wanneer ze worden beschouwd als onafhankelijk van de menselijke geest. Dit roept een filosofische vraag op over hoe de veranderingen van deze objecten moeten worden begrepen. Voordat ik inga op de specifieke inhoud van de scriptie, wil ik eerst kort ingaan op de plaats van dit onderwerp binnen de sociale ontologie in het algemeen. De sociale ontologie kent drie hoofdproblemen, die ik kort bespreek om af te bakenen waar deze scriptie wel en niet over gaat.¹

Het demarcatieprobleem is een van de drie hoofdproblemen binnen de sociale ontologie: wat zijn sociale objecten? In deze scriptie worden personen, groepen, bewegingen, organisaties zoals bedrijven, instituties, staten en dergelijke beschouwd als sociale objecten, waarbij een vrij brede definitie wordt gehanteerd. Er wordt echter geen diepgaande discussie gevoerd over deze vraag.

Het tweede hoofdprobleem beantwoordt de vraag: wat zijn de bouwstenen van sociale objecten? De twee gangbare antwoorden op deze vraag zijn: a) niet-sociale bouwstenen en b) sociale bouwstenen.² Een voorbeeld van a) is het idee dat sociale entiteiten uiteindelijk te reduceren zijn tot individuele mensen of hun psychologische toestanden.³ De tweede positie verwerpt het idee dat sociale entiteiten ontleed kunnen worden in niet-sociale entiteiten. Deze scriptie plaatst zich in deze onderzoekslijn.

Het derde hoofdprobleem heeft tot doel om het ontstaan van sociale categorieën (zoals gender of klasse) te verklaren. Dit probleem valt geheel buiten het onderzoeksgebied van deze scriptie.

Deze scriptie onderschrijft het realistische standpunt van Manuel DeLanda en Graham Harman over sociale objecten, en neemt dus aan dat sociale objecten op een realistische (definitie volgt) wijze bestaan. Zowel Manuel DeLanda als Graham Harman behoren tot een bredere stroming in de hedendaagse continentale filosofie: ‘speculatief realisme’. Dit label op zichzelf brengt allerlei discussies teweeg in de hedendaagse continentale filosofie, maar hier besteed ik geen aandacht aan. Deze stroming behoort tot de continentale traditie, en verhoudt zich kritisch tot de focus van de continentale filosofie op taal, vertoog en construct, in plaats daarvan benadrukken de speculatief realisten de onafhankelijkheid van de wereld ten opzichte van de (menselijke) geest.⁴

Op basis van de bundel *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism* (2011), en het werk van Harman en DeLanda, volgt hier een definitie van (speculatief) realisme binnen deze scriptie:

¹ Brian Epstein, “Social Ontology,” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, red. Edward N. Zalta, editie winter 2021, geraadpleegd op 2 maart 2023, <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/social-ontology/>.

² Epstein, “Social”.

³ Lynne Rudder Baker, “Just What is Social Ontology?” *Journal of Social Ontology* 5, no. 1 (2019): 3-4, <https://doi.org/10.1515/jso-2019-2001>.

⁴ Een uitgebreide studie over dit anti-realisme in de continentale filosofie is te vinden in: Lee Braver, *A Thing of This World: A History of Continental Anti-Realism*, (Illinois: Northwestern University Press, 2007), passim.

Definitie 1, (Speculatief) realisme: Het bestaan van entiteiten is onafhankelijk van de menselijke relatie tot die entiteiten. Negatief gesteld beweert dit realisme dat entiteiten niet te reduceren zijn tot de menselijke geest (zoals idealisme), maar eveneens niet tot fysieke deeltjes (zoals fysicalisme).

Een citaat dat de gemeenschappelijkheid in deze realistische posities goed beschrijft is het volgende:

“(...) all of them, in one way or another, have begun speculating once more about the nature of reality independent of thought and humanity more generally.”⁵

Uit deze realistische positie volgt het probleem dat deze scriptie beoogt te verhelderen: aangezien sociale objecten volgens dit denken niet te reduceren zijn tot mensen en hun denken, en ze dus onafhankelijk bestaan, vereist dit een specifieke theorie van sociale verandering. De keuze om wat dit onderwerp betreft het werk van Graham Harman en Manuel DeLanda te bestuderen is gerechtvaardigd vanwege hun werk op het gebied van realistische sociale ontologie.

Om verandering te bespreken is het begrip ‘vermogen’ belangrijk, aangezien verandering verband houdt met het vermogen om te veranderen. In deze scriptie komen verschillende begrippen voor die verbonden zijn met vermogens: capaciteit, dispositie, potentieel, en potentialiteit. Deze zijn *niet* synoniem met elkaar. Vermogen is de meest algemene term van dit begrippenveld en de andere concepten zijn specifiek, daarom is het belangrijk om nu een algemene definitie te geven van vermogen:

Definitie 2, Vermogen: Een eigenschap van een entiteit, die hem in staat stelt om een verandering te bewerkstelligen of in gang te zetten op (een deel van) zichzelf of een andere entiteit. Een vermogen impliceert tevens een ontvankelijkheid voor verandering: een vermogen om veranderd te worden.

De twee bovenstaande posities worden besproken door ze te contrasteren met enerzijds het concept van potentialiteit zoals we dat vinden in het werk van Aristoteles, en anderzijds met (relationeel) actualisme waarvoor Bruno Latour als paradigmatisch wordt genomen. Aristoteles wordt besproken vanwege het canonieke belang van het begrippenpaar actualisme – potentialiteit binnen de ontologie als verklaring voor verandering. Bovendien is potentialiteit volgens denkers die in deze scriptie centraal staan geen realistisch concept, waardoor het interessant is om te onderzoeken wat een realistisch alternatief zou zijn.⁶ Latour wordt vooral besproken omdat hij een directe gesprekspartner vormt van Harman, en als een meer recente vertegenwoordiger van actualisme. Nu volgt een overzicht van de vier posities, waarbij het onvermijdelijk is dat ik enkele termen gebruik die pas later toegelicht kunnen worden. Het overzicht dient dan ook niet om

⁵ Levi Bryant, Nick Srnicek, en Graham Harman, “Towards a Speculative Philosophy,” in *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*, red. Levi Bryant, Nick Srnicek, en Graham Harman (Melbourne: re.press, 2011), 3.

⁶ Zie bijvoorbeeld: Graham Harman, *Immaterialism: Objects and Social Theory* (Cambridge & Malden: Polity Press, 2016), 10; Manuel DeLanda, *Assemblage Theory* (Edinburgh: University Press, 2016), 142.

direct volledig begrip te kweken, maar om de lezer een overzicht te bieden van de concepten die in deze scriptie ter sprake komen.

Aristoteles' introduceert in *Metafysica Theta* het begrippenpaar actualiteit en potentialiteit, om te beschrijven wat een substantie nu is of doet (actualiteit) en hoe die in iets anders kan veranderen (potentialiteit).⁷ Actualiteit is wat nu bestaat of gebeurt, terwijl potentialiteit een vermogen tot iets is. Oorspronkelijk is Aristoteles onder andere in debat met de filosofische stroming van de Megarianen, die beweren dat alleen actualiteit bestaat. In deze scriptie wordt Bruno Latour aangevoerd als een recente vertegenwoordiger van deze stroming. Voor actualisten zoals Latour bestaat potentialiteit niet, omdat entiteiten alleen bestaan als ze actueel zijn. Ik ben bijvoorbeeld nu aan het schrijven, en mijn vermogen om te schrijven bestaat alleen in de uitvoering. Aristoteles daarentegen verwerpt deze opvatting, omdat hij meent dat onuitgevoerde vermogens (d.w.z. potentialiteit) eveneens bestaan als ze niet worden gebruikt.⁸ Anders zou het onduidelijk zijn hoe ik ooit weer zou kunnen beginnen met schrijven als ik eenmaal ben gestopt⁹

Toegepast op sociale ontologie betekent Aristoteles' opvatting dat een sociaal object bepaalde potenties heeft die geactiveerd kunnen worden, en daardoor kan het sociale object veranderen. Bijvoorbeeld, de stad Antwerpen kon door zijn strategische ligging en de aanwezigheid van een gunstig *Hinterland* de potentialiteit aanwenden om uit te groeien tot een welvarende havenstad. Het probleem hierbij is dat het lastig is om te bepalen welke potentialiteit een entiteit precies heeft. Heeft Antwerpen alleen het potentieel om *precies te zijn zoals nu*? Met andere woorden, heeft de stad maar één potentieel of vele (multiculturele stad, havenstad, dure stad, enzovoort)? En als het veel heeft: hoeveel dan precies? Een voor de hand liggende reactie op dit soort vragen is het überhaupt ontkennen van potentialiteit, zoals Latour doet. Vermogens tot verandering huizen volgens zijn denken niet in het object zelf, maar behoren toe aan de relaties die het als 'actor' heeft.

Aangezien actualiteit een belangrijk concept is in deze scriptie, is het behulpzaam een werkdefinitie op te stellen:

Definitie 3, Actualiteit: Entiteiten of gebeurtenissen die op dit moment bestaan, plaatsvinden of gebeuren. Wat iets concreet op dit moment is of doet.

Let op, wat al dan niet tot actualiteit behoort en hoe actualiteit werkt, verschilt per positie in deze scriptie.

Tegen deze twee intuïtieve gedachten over hoe sociale objecten veranderen, worden Harmans en DeLanda's theorieën afgezet. DeLanda's ontologie bestaat uit twee hoofdbewoners: assemblages en diagrammen. Assemblages zijn:

⁷ Marc S. Cohen en C. D. C. Reeve, "Aristotle's *Metaphysics*," in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, red. Edward N. Zalta, editie winter 2021, geraadpleegd op 19 januari 2023, <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/aristotle-metaphysics/>.

⁸ Aristoteles, *Metaphysics Book θ*, red. en vert. Stephen Makin, (Oxford: Clarendon Press 2006), 1046b34-1047a4.

⁹ Aristoteles, *Metaphysics*, 1047a15-24.

“A wide range of social entities, from persons to nation-states, will be treated as assemblages constructed through very specific historical processes, processes in which language plays an important but not a constitutive role.”¹⁰

Assemblages zijn het actuele in DeLanda's ontologie, verandering daarentegen wordt door de bril van virtualiteit bekeken, dat een vervanging is van het Aristotelische concept van potentialiteit.

Het virtuele gedeelte van een assemblage noemt DeLanda 'diagram', en is verbonden met de verschillende manieren waarop een assemblage actueel kan zijn. Hij schrijft hierover:

“(...) the topological structure defining the diagram of an assemblage is not actual but *virtual and mechanism-independent*, capable of being realized in a variety of actual mechanisms (...)”¹¹

Het virtuele diagram dat reëel is maar niet actueel verklaart verandering. Virtualiteit kan als een assenstelsel worden gezien waarbinnen actuele entiteiten zich moeten bewegen. Virtualiteit scheidt dus kaders, maar bepaalt niet precies tot wat iets uitgroeit.

Harmans ontologie kent het meeste gewicht toe aan objecten, die het uitgangspunt vormen van zijn zogenaamde *Object Oriented Ontology*:

“The first postulate of this philosophy is that all objects are equally objects, though not all are equally real: we must distinguish between the autonomy of *real* objects and the dependence of *sensual* objects on whatever entity encounters them.”¹²

Reële objecten zijn voor Harman onreducerbaar tot hun relaties. Verandering van objecten wordt verklaard door het concept symbiose. Objecten die een symbiose met elkaar aangaan, blijven zelfstandig, maar worden sterk door elkaar beïnvloed. Daarbij moet opgemerkt worden dat deze beïnvloeding niet per se wederkerig is, dat wil zeggen dat het zo kan zijn dat het ene object wel het andere sterk beïnvloed, maar niet andersom.

Kortom, de keuze voor een bepaalde ontologische theorie over sociale objecten heeft filosofische implicaties, en neemt deel aan een breder debat binnen ontologie, sociale ontologie en filosofie van de sociologie. Dit blijkt uit voorgaande bespreking van het debat binnen de sociale ontologie. De vraag die deze scriptie probeert te beantwoorden is echter eveneens relevant voor sociologie. Zo zijn er opvallende overeenkomsten tussen DeLanda's werk en 'analytical sociology':

“(...) [analytical sociology] aims to gain understanding by dissecting the social phenomena to be explained. To dissect, as the term is used here, is to decompose a complex totality into its constituent entities and activities and then to bring into focus what is believed to be its most

¹⁰ Manuel DeLanda, *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity* (London: Bloomsbury Academic, 2019), 2.

¹¹ DeLanda, *Society*, 32.

¹² Harman, *Immaterialism*, 3.

essential elements. (...). An explanatory theory must refer to the *actual mechanisms* at work, not to those that could have been at work in a fictional world invented by the theorist.”¹³

Het volstaat om te stellen dat DeLanda zich deels zou aansluiten bij dit doel, bijvoorbeeld bij het bestuderen van mechanismen en het ontleden van fenomenen in hun bouwstenen en activiteiten. Anderzijds verzet hij zich juist tegen het idee van totaliteiten. Harmans werk heeft ook connecties met de analytische sociologie. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het citaat:

“The core idea behind the mechanism approach is that we explain a social phenomenon by referring to a constellation of entities and activities, *typically actors and their actions, that are linked to one another in such a way that they regularly bring about the type of phenomenon we seek to explain.*”¹⁴

Harmans filosofie zou gebruikt kunnen worden om kritiek te formuleren op dit standpunt, omdat het stelt dat sociale fenomenen te reduceren zijn tot de activiteiten van de entiteiten die het opbouwen. Wederom gebeurt dat in deze scriptie niet in directe zin, maar de connectie is noemenswaardig. Het laat namelijk zien dat de manier waarop wij ontologisch nadenken over sociale entiteiten en hun vermogens relevant de werkwijze binnen de sociologie kan informeren.

Naast de academische relevantie van dit onderzoek, heeft het bovendien een meer alledaagse relevantie. Het ontologische standpunt dat wij innemen, impliceert *in hoeverre en op welke wijze* bijvoorbeeld instituties of bedrijven kunnen veranderen. Hoewel deze concrete vragen niet direct beantwoord worden binnen deze scriptie, zijn dit soort ontologische vragen noodzakelijk om te stellen, om de concrete vragen überhaupt te kunnen beantwoorden.

De uitdagingen en problemen van deze tijd zijn vaak vervlochten met het vermogen van sociale objecten om te veranderen. In een wereld die als *VUCA* (uit het Engels vrij vertaald, een afkorting voor: “volatiel, onzeker, complex, ambigu”) wordt geclassificeerd is de wendbaarheid van organisaties doorslaggevend. Hardnekkige problemen zoals klimaatverandering, institutioneel racisme, en toenemende ongelijkheid, laten ons twijfelen aan het *vermogen* van instituties, Ngo’s, bedrijven, en staten om hier iets aan te doen. Realisme kan een emancipatoir karakter hebben, aangezien erkenning van een onafhankelijke werkelijkheid als een voorwaarde kan worden gezien voor het veranderen van die werkelijkheid.¹⁵

Laten we iets langer stilstaan bij het voorbeeld van institutioneel racisme. De oplossing voor dit probleem verschilt evident op basis van welk perspectief op verandering we innemen. Bijvoorbeeld, als een institutie actueel racistisch is, en dat komt doordat de potentie ‘racisme’ is geactualiseerd, dan zullen pogingen om dit te veranderen *door alleen die actualiteiten te adresseren* op niets uitlopen, omdat de potentie ingebakken is in het

¹³ Peter Hedstrom, *Dissecting the Social: On the Principles of Analytical Sociology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 2-3, nadruk toegevoegd.

¹⁴ Hedstrom, *Dissecting*, 3, nadruk toegevoegd.

¹⁵ Zie voor een meer uitgebreide bespreking van dit argument Maurizio Ferrari, “Reconstruction: Why Criticism Starts from Reality,” in *Manifesto of New Realism*, vert. Sarah De Sanctis, (Alabany: State University of New York Press, 2014), 45-63.

karakter van de institutie. Echter, als men een perspectief inneemt dat relationeel actualisme onderschrijft, dan kunnen instituties wel degelijk hun karakter veranderen door hun actuele status te veranderen, aangezien de institutie niets meer is dan wat hij *doet*. Zodoende kunnen op het oog sociale objecten dan wel degelijk veranderen, anderzijds ontbeert het bij actualisme aan een verklaring voor capaciteiten die niet in gebruik zijn. En als een racistische institutie geen potentie heeft om iets anders te doen dan wat hij nu doet, dan is het moeilijk in te zien hoe hij zou kunnen veranderen.

De realistische opvattingen van Harman en DeLanda impliceren andere dingen op het gebied van sociaal-ontologische verandering, maar aangezien hun theorieën later uitgebreid besproken worden, laat ik die voor nu achterwege.

In het eerste hoofdstuk zal ik laten zien wat de kritiek is van DeLanda en Harman op potentialiteit en relationeel actualisme. Allereerst bevat dit hoofdstuk een bespreking van Latours sociale ontologie, omdat Latour een gesprekspartner is van Harman en derhalve een geschikte representant van actualistisch denken in deze scriptie is. Ten tweede wordt de kritiek van Harman en DeLanda op relationeel actualisme verhelderd. Tot slot wordt hun kritiek op potentialiteit besproken, die voor Harman samenvalt met kritiek op relationisme, terwijl voor DeLanda de kritiek anti-essentialistisch is.

In het tweede hoofdstuk staat DeLanda's sociale ontologie centraal. Enerzijds bespreek ik assemblages als de emergente gehelen die bestaan uit onderdelen en zichzelf handhaven door de uitoefening van hun capaciteiten. Volgens DeLanda zijn assemblages niet voldoende om een complete ontologie te vormen. De realiteit bestaat uit actuele assemblages en virtuele diagrammen. Deze diagrammen zijn de basis voor de verandering van assemblages.

In het derde hoofdstuk volgt een bespreking van Harmans ontologie en zijn theorie van symbiotische verandering. Eerst moet daarvoor worden uitgelegd wat objecten zijn volgens Harmen, en waarom deze objecten altijd gepolariseerd zijn. Het tweede gedeelte van het hoofdstuk richt zich op Harmans sociale ontologie en zijn concept voor verandering, symbiose.

Het vierde hoofdstuk plaatst beide ontologieën naast elkaar. Het eerste gedeelte richt zich op de kritiek van Harman op DeLanda en vice versa. In het tweede gedeelte geef ik zelf kritiek op beide theorieën.

Hoofdstuk 1. Harman en DeLanda tegen Relationeel Actualisme en Potentialiteit

In dit eerste hoofdstuk zal ik de vraag beantwoorden waarom relationeel actualisme en potentialiteit worden afgewezen door zowel Harman als DeLanda. Eerst definieer ik relationeel actualisme aan de hand van Latour. Vervolgens laat ik zien waarom Harman en DeLanda bezwaren hebben tegen relationeel actualisme. Ten slotte zal ik op dezelfde manier potentialiteit behandelen.

1.1 Relationeel Actualisme: een Latouriaanse Werkdefinitie

Allereerst wil ik benadrukken dat relationeel actualisme geen concept is dat door Latour of Harman expliciet wordt genoemd. Harman noemt zijn actualisme non-relacioneel en bestempelt Latours denken als relationeel, daarom stel ik voor om Latours positie “relationeel actualisme” te noemen.¹⁶ Om Latours opvattingen over sociale verandering te schetsen, moet ik vier termen uitleggen: 1) actor/actant, 2) netwerk, 3) translatie, en 4) sociale verandering.

Latour, net als Harman en DeLanda, verwerpt reductionisme.¹⁷ Alles is ontologisch significant: atomen zijn niet reëler dan vogels, vogels niet meer dan een plastic koffiebekertje en het plastic koffiebekertje niet meer dan de Nederlandse identiteit, en de Nederlandse identiteit niet meer dan een fantasie over de toekomst.¹⁸ Latour gaat niet uit van één homogeen ontologisch principe om de werkelijkheid te reduceren, maar stelt in plaats daarvan dat de werkelijkheid bestaat uit heterogene actoren of actanten. Met heterogeen wordt in deze context bedoeld dat er geen ontologisch principe is dat gemeenschappelijk is voor elke actor. Dit is geen reductionistische opvatting, omdat alles in de eerste plaats een actor is die acteert en wat een actor precies is, niet a priori is bepaald. Met andere woorden, een actor wordt voornamelijk gedefinieerd door wat hij doet, niet zozeer door wat hij is.¹⁹ Latour definieert een actor als:

“(...) something that acts or to which activity is granted by others. It implies *no* special motivation of human *individual actors* nor of humans in general. An actant can literally be anything provided it is granted to be the source of an action”²⁰

Harman concludeert hieruit dat Latours ontologie relationeel is, en dat actoren gedefinieerd zijn door de gebeurtenis waarin ze voorkomen. Actoren zijn volkomen concreet en bestaan maar eenmalig in iedere situatie.²¹ Latour schrijft hier zelf over:

¹⁶ Graham Harman, *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics* (Melbourne: re.press, 2009), 130 & 187.

¹⁷ Bruno Latour, *The Pasteurization of France*, vert. Alan Sheridan en John Law (Cambridge/London: Harvard University Press, 1988), 158.

¹⁸ Mark Edward, “From Actor Network Theory to Modes of Existence: Latour’s Ontologies,” *Global Discourse* 6, Nos. 1-2 (2016): 2-3, geraadpleegd op 1 februari 2023, <https://doi.org/10.1080/23269995.2015.1112103>.

¹⁹ Michel Callon, “Actor-network Theory – The Market Test,” *The Sociological Review* 47, No. 1 (2014): 181-82, geraadpleegd op 1 februari 2023, <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1999.tb03488.x>; Sharon Jackson, “Toward an Analytical and Methodological Understanding of Actor-Network Theory,” *Journal of Arts & Humanities* 4, No. 2 (2015): 31, geraadpleegd op 1 februari 2023, <https://doi.org/10.18533/journal.v4i2.210>.

²⁰ Bruno Latour, “On Actor-Network Theory: A Few Clarifications,” *Soziale Welt* 47, No. 4 (1996): 373, geraadpleegd op 1 februari 2023, <http://www.jstor.org/stable/40878163>.

²¹ Harman, *Prince*, 16-17.

“Nothing is, by itself, the same as or different from anything else. That is, there are no equivalents, only translations. In other words, everything happens only once, and at one place. If there are identities between actants, this is because they have been constructed at great expense. If there are equivalences, this is because they have been built out of bits and pieces with much toil and sweat, and because they are maintained by force.”²²

Actoren zijn echter niet de enige focus van Latours filosofie: de basiselementen zijn actor-netwerken. Een actor-netwerk is een complex systeem waarin actoren op elkaar inwerken om het netwerk te creëren. Het netwerk is echter niet statisch, maar voortdurend in verandering.²³ Latour noemt het inwerken van de actoren op elkaar, bijvoorbeeld door elkaar te rekruteren of te mobiliseren om steun te verzamelen in een netwerk, “translatie”.²⁴ De noodzaak van translatie komt voort uit de heterogeniteit van de actoren. Omdat alle actoren ontologisch heterogeen zijn, en hun identiteit *a posteriori* is ten opzichte van hun acties, fungeren zij allemaal als actieve mediërende instanties. De ene actor werkt op de andere in, en verandert zo zijn eigen identiteit en die van de andere actor. Dit betekent dat iedere actor betrokken is bij de totstandkoming en verandering van het netwerk en dat het netwerk niet kan worden begrepen zonder de actoren en hun translaties.²⁵

Uit deze ontologie volgt dat het sociale voor Latour niet een materiaal is maar een proces: het doel van sociale wetenschap moet het volgen van actoren zijn.²⁶ Dit betekent voor de conceptualisering van verandering het volgende:

“A force [merk op: actoren/actanten zijn letterlijk krachten!] cannot be *given* those forces that it arrays and convinces. By definition it can only *borrow their support*. Nevertheless, it will claim what does not belong to it and will add their forces to its own in a new form: in this way *potency is born*. When an entelechy contains other entelechies which it does not contain, we say that it contains them “potentially.” The origin of potency lies in this confusion: *it is no longer possible to distinguish an actor from the allies which make it strong*. From this point on we begin to say of a prince that he is powerful, that the being-in-itself contains the being for itself, though only “potentially.”²⁷

Actoren zijn krachten, maar als actor A actor B overtuigt om zich bij hem te voegen, betekent dat niet dat actor A de kracht van actor B opslokt.²⁸ Actor A neemt niet de kracht of actie van actor B over en herbergt deze niet als “potentieel”. Beide actoren blijven autonoom, al kan het lijken alsof ze geheel in elkaar zijn opgegaan. Tegelijk maakt deze autonomie actoren afhankelijk van elkaar, want ze zijn onderdeel van een netwerk van actoren dat *moet* samenwerken om bepaalde dingen te bereiken. Dit betekent dat de

²² Latour, *Pasteurization*, 162.

²³ Latour, *Pasteurization*, 198

²⁴ Sharon Jackson, “Analytical and Methodological,” 30.

²⁵ Harman, *Prince*, 19.

²⁶ Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 1.

²⁷ Latour, *Pasteurization*, 174.

²⁸ Latour, *Pasteurization*, 159.

mogelijkheid om iets te doen niet inherent is aan een enkele actor, maar afhankelijk is van de samenwerking van verschillende actoren in een netwerk. Zo kan bijvoorbeeld het vermogen om te hameren niet worden toegeschreven aan één individuele actor, maar aan het gehele netwerk van actoren dat nodig is om een hamer te gebruiken. Hetzelfde geldt voor de macht van een despoot: hoewel hij bevelen kan geven, is het zijn netwerk van actoren dat uiteindelijk de macht heeft om zijn wil uit te voeren.

Nu kunnen we twee belangrijke definities geven binnen deze scriptie:

Definitie 4, Ontologisch relationisme: Wat objecten zijn, is afhankelijk van de relaties die ze aangaan en hebben. Een beschrijving van de relaties van een object, beschrijft tevens wat een object is. De relaties zijn niet hiërarchisch en iedere relatie is even belangrijk. Ieder object X is ontologisch bepaald door zijn set van relaties {A, B, C, ...}.

Uit definitie 3 en 4 volgt de volgende definitie:

Definitie 5, Relationeel actualisme: Iedere entiteit bestaat actueel (definitie 3) en relationeel (definitie 4).

Concluderend, Latours relationeel actualisme houdt in dat actoren niet op zichzelf bestaan, maar altijd in een netwerk van relaties met andere actoren. Het sociale is geen vaststaand object, maar een proces van voortdurende verandering en translatie tussen deze actoren. Verandering is daarom niet te begrijpen als een opeenvolging van stabiele toestanden, maar als een voortdurende beweging van het netwerk, omdat de acties van actoren en hoe die worden vertaald (translaties) steeds het netwerk veranderen.

1.1.1 Harman over Relationeel Actualisme

Harman bekritiseert in zijn boek *Prince of Networks* zowel het concept van potentialiteit als het relationele actualisme van Latour. Hij erkent de problemen die Latour ziet in het concept van potentialiteit, maar identificeert andere problemen in het denken van Latour zelf. Zowel relationeel actualisme als potentialiteit zijn relationeel ontologische posities, wat Harman als problematisch beschouwt.²⁹

Voordat ik Harmans specifieke kritiek op Latour bespreek, geef ik Harmans argument tegen ontologisch relationisme in een notendop. Harman stelt dat ontologisch relationisme de vraag wat een object X *is* ontwijkt, doordat naar de relaties wordt verwezen in plaats van het object *zelf*. Ten eerste is dit object niet gelijk aan zijn relaties, omdat het bestaan van X een mogelijksvoorwaarde is voor het aangaan van relaties. Immers, zo redeneert Harman, zonder X geen relaties.

Bovendien stelt Harman dat iedere X kwaliteiten moet bezitten en dat een deel van die kwaliteiten noodzakelijk non-relationeel is. Als dit niet het geval zou zijn, dan zou geen enkele X een non-relationele eigenschap hebben, en dientengevolge zou elk object identiek zijn met elk ander object. Harman noemt dit resultaat een “karakterloze klont”.³⁰ Volgens Harman is dit absurd, want de objecten die wij tegenkomen in

²⁹ Harman, *Prince*, 187.

³⁰ Harman, *Prince*, 129.

de wereld zijn wel degelijk verschillend van elkaar. Hieruit concludeert Harman dat X meer moet zijn dan alleen de relaties die het aangaat en kwaliteiten hebben die *niet afhangen van relaties*.

Concreet betekent Harmans argument tegen relationisme bijvoorbeeld dat een werknemer al bestaat voordat hij bij een bedrijf in dienst treedt. Binnen een relationele ontologie bestaat alleen de relatie tussen werknemer-werkgever. Volgens Harman moet voordat iemand in dienst treedt, *iemand* bestaan die in dienst treedt, die kwaliteiten heeft die onafhankelijk zijn van de relatie ten opzichte van het bedrijf.³¹

Ogenschijnlijk kan hiertegen worden ingebracht dat voordat object X en object Y een relatie aangaan, ze inderdaad bestaan, maar dan reeds als relationele entiteit. Het bedrijf en de werknemer moeten inderdaad bestaan voordat ze samengaan, maar beide bestaan relationeel *voordat* ze samengaan. Elk moment in het bestaan van een actor wordt volledig bepaald door de relaties met andere actoren, dus actoren hebben geen pre-relationeel bestaan. De actor blijkt dan geen primaire, non-relationele eigenschappen te hebben, maar slechts secundaire, relationele kwaliteiten.³² Volgens Harman is het probleem met deze positie, dat het opheffen van het onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten, het onmogelijk maakt om een verklaring te geven voor het heden en de toekomst van een object.³³

Betreffende de toekomst stelt Harman de vraag: hoe kan een object van de ene staat naar de andere staat komen als het volkomen relationeel is? Als een object uitputtend wordt gerealiseerd in zijn relaties met andere objecten, dan kan hij nooit losmaken uit zijn huidige situatie. Het hoofdprobleem is volgens Harman dat Latour (en de Megarianen) “the actual with the relational” identificeren, waardoor er geen substantiële objecten zijn die kunnen veranderen.³⁴ Met andere woorden, er moet *iets* zijn dat verandert volgens Harman. Als we ons afvragen hoe bijvoorbeeld een zittende man opstaat antwoordt Harman:

“If the sitting man is inherently ‘sitting-man’ through and through, then there is admittedly no way to turn him into ‘standing-man.’ What we are seeking instead is simply the ‘man’ who can either stand or sit.”³⁵

Harman meent dat wel degelijk een onderscheid moet worden gemaakt tussen primaire en secundaire kwaliteiten, teneinde te kunnen verklaren hoe zaken veranderen. ‘Iets’ moet bestaan dat *zich* kan ontkoppelen van het netwerk waar het deel uitmaakt. De zittende man moet zich kunnen ontkoppelen van het netwerk waarvan hij deel van uitmaakt. Hij kan bijvoorbeeld van de stoel opstaan en op de bank gaan zitten of gaan sporten. Harman concludeert dat dingen op zijn minst deels van hun “articulaties” losgemaakt moeten zijn.³⁶

³¹ Harman, *Immaterialism*, 63.

³² Harman, *Prince*, 129.

³³ Harman, *Prince*, 129.

³⁴ Harman, *Prince*, 129.

³⁵ Harman, *Prince*, 130.

³⁶ Harman, *Prince*, 131.

Het tweede probleem met relationeel actualisme ligt in het heden van het object. Neem een plant P binnen een ecosysteem. P gaat relaties $\{R_1, R_2, R_3, \dots\}$ aan met de onderdelen $\{O_A, O_B, O_C, \dots\}$ van het ecosysteem. Volgens relationele actualisme constitueren $\{R_1, R_2, R_3, \dots\}$ P , en worden $\{O_A, O_B, O_C, \dots\}$ eveneens deels geconstitueerd door hun relaties met P . Met andere woorden P is equivalent aan $\{R_1, R_2, R_3, \dots\}$. Harman daarentegen beweert dat het bestaan van P een voorwaarde vormt voor relaties, in plaats van dat P wordt gevormd door relaties. Harman geeft twee argumenten hiervoor.

Stel dat we een complete verzameling hebben van alle vegetatieve relaties van P met zijn omgeving en onderdelen. Deze relaties zijn volgens Harman niet precies hetzelfde als het werk dat P zelf doet tijdens het vegeteren. De relatie tussen P en de zonnestrallen die het voor P mogelijk maakt om fotosynthese te doen, is niet hetzelfde als P die fotosynthese *doet*. Harman beargumenteert dus dat een relatie tussen twee termen een surplus heeft dat niet in de relatie zit. Dit surplus valt niet te reduceren tot de relaties van de P , want de relaties doen niet het ‘werk’ van P .³⁷

Ten tweede wijst Harman erop dat het geheel denkbaar is dat bepaalde objecten geen relaties hebben met andere objecten. Een relationele visie op actualiteit sluit deze mogelijkheid uit, want ieder object is gelijk aan zijn relaties. Ik kom uitgebreider op dit punt terug in hoofdstuk 3.³⁸

1.1.2 DeLanda over Relationeel Actualisme

DeLanda spreekt niet expliciet over relationeel actualisme, maar zijn ideeën impliceren wel een kritiek. DeLanda verwerpt relationeel actualisme vanwege twee redenen:

1. Realiteit heeft naast een actueel gedeelte een niet-actueel gedeelte.
2. Relationeel actualisme houdt niet rekening met externe karakter van relaties.

Hoofdstuk 2 geeft precieze definities van DeLanda’s concepten.

Volgens DeLanda is actualiteit als ontologische categorie onvoldoende om een complete ontologie te schetsen, vanwege DeLanda’s ideeën over identiteit. Hiermee bedoel ik in deze context simpelweg wat iets is. Identiteit wordt gedetermineerd door zowel *eigenschappen* als *disposities*.³⁹ Eigenschappen zijn actueel, terwijl disposities niet actueel maar wel reëel zijn. Dit laatste betekent bijvoorbeeld dat ik wel de trein *kan* pakken van Amsterdam naar Berlijn, maar niet van Amsterdam naar Los Angeles. Beide zijn niet actueel, maar de eerste is de enige reële optie.⁴⁰ De kern hiervan is dat assemblages niet alleen worden bepaald door wat ze momenteel zijn, maar tegelijk door wat ze zouden kunnen zijn als de situatie verandert. Actualiteit wordt

³⁷ Harman, *Prince*, 132.

³⁸ Harman, *Immaterialism*, 40.

³⁹ Een vergelijkbaar debat speelt in de analytische filosofie waarbinnen DeLanda’s positie onder ‘Property Dualism’ geschaard zou kunnen worden: het benodigd zijn van twee ontologische principes ter verklaring van entiteiten. Anna Marmodoro, “Introduction,” in *The Metaphysics of Powers: Their Grounding and their Manifestations*, red. Anna Marmodoro (New York/London: Routledge), 1-2.

⁴⁰ Manuel Delanda, *Philosophy and Simulation: The Emergence of Synthetic Reason* (London/New York: Continuum International Publishing Group, 2011), 3-4; DeLanda, *Assemblage*, 108-136.

geproduceerd door de uitvoering van bepaalde disposities, terwijl op de achtergrond een heel scala van reële doch niet-actuele disposities bestaat die momenteel niet worden uitgevoerd.

Een assemblage is een concrete historische entiteit, dus bijvoorbeeld het publiek bij de wedstrijd op het WK die plaatsvond op 9 december 2022.⁴¹ Deze assemblage bestaat uit de toeschouwers, het stadion, het WK en talloze andere zaken. Het publiek kan dingen wat de individuen niet kunnen, zoals een wave. Vanzelfsprekend is de dispositie ‘wave’ pas actueel, zodra hij ook echt wordt uitgevoerd. Toch is ‘waven’, ondanks zijn non-actualiteit, wel reëel voor DeLanda. Dit is de eerste reden waarom DeLanda mijns inziens een probleem heeft met relationeel actualisme: actualiteit accommodeert geen disposities.

De tweede reden voor DeLanda om relationele actualiteit te verwerpen zit in het externe karakter van relaties. Relationeel actualisme gaat uit van zogenaamde ‘naadloze gehelen’ (*seamless wholes*) en dat is voor DeLanda problematisch.⁴² Binnen een relationeel actualisme wordt de identiteit van de relaterende entiteiten bepaald door hun relaties tot het geheel, wat impliceert dat de relaterende entiteit geen identiteit heeft los van het geheel waar het deel van uitmaakt. Dat relaties extern zijn aan hun termen, impliceert een soort *plug-and-play* opvatting over objecten: de identiteit van een entiteit is onafhankelijk van het systeem waarin het zich bevindt. Een onderdeel van een groter geheel verliest niet zijn eigenheid wanneer het deel gaat uitmaken van een geheel.⁴³ Een relationeel actualisme daarentegen vormt gehelen waarin onderdelen niet los te koppelen zijn van het geheel: de relaties tussen deel en geheel zijn “geheel wederkerig”.⁴⁴ In hoofdstuk 2 kom ik uitgebreid terug op relaties die extern zijn aan hun termen.

Het voorbeeld van de voetbalwedstrijd laat echter zien dat entiteiten niet volledig intern aan hun relaties kunnen zijn, doordat ze iets anders kunnen doen dan wat ze nu doen. Daarom kan een entiteit niet worden gereduceerd tot enkel de som van zijn relaties. Iemand die nu deel uitmaakt van een publiek, kan morgen weer deel uitmaken van zijn bedrijf. Concluderend, een entiteit bezit een eigenheid die niet kan worden herleid tot zijn relaties binnen een geheel.

1.2 Harmans en DeLanda’s Kritiek op Potentialiteit

1.2.1 Harman over Potentialiteit

Harmans kritiek op potentialiteit ligt in het verlengde van zijn kritiek op relationele ontologie in het algemeen.⁴⁵ Volgens Harman is potentialiteit een relationeel begrip, omdat potentialiteit afhankelijk is van de relaties die een object nog niet heeft. Harman sluit zich deels aan bij Latour, die opmerkt dat potentialiteit een voorschot neemt op de toekomst van een actor:

⁴¹ DeLanda, *Society*, 40.

⁴² Harman deelt deze interpretatie over DeLanda: Graham Harman, “DeLanda’s Ontology: Assemblage and Realism,” *Continental Philosophy Review* 41 (2008): 379, geraadpleegd op 21 december 2022, <https://doi.org/10.1007/s11007-008-9084-7>.

⁴³ DeLanda, *Society*, 11-12.

⁴⁴ DeLanda, *Society*, 10.

⁴⁵ Harman, *Prince*, 131 & 187.

“For in what sense is an oak tree ‘already in’ the acorn? Only in the sense that the acorn contains actual features that get the first set of translations underway on the long and winding road to the oak. To say that something has potential is to define it in terms of the other things that it might someday affect. (...) The recourse to potentiality is a dodge that leaves actuality undetermined and finally uninteresting; it reduces what is currently actual to the transient costume of an emergent process across time, and makes the real work happen outside actuality itself. (...) On this point I can only salute (...) defenders of actualism”⁴⁶

Voor Harman is het probleem hiermee dat de huidige actualiteit van een object onderschikt wordt gemaakt aan een mogelijke toekomst. Deze toekomst van een object hangt af van de verbindingen die het object aan kan gaan. Hierdoor verwordt actualiteit dan tot de vernislaag die een proces bedekt waar het ‘echt’ gebeurt. Net als dat relationeel actualisme entiteiten reduceert tot hun relaties, reduceert potentialiteit entiteiten tot hun toekomstige relaties.⁴⁷ Kortom, het is voor Harman onjuist om (mogelijke) relaties van een entiteit te includeren tot wat een identiteit is.

Hoewel Harman toegeeft dat Aristoteles gelijk heeft dat pure actualiteit verandering niet kan verklaren, is dit alleen het geval bij een actualistische relationele werkelijkheid. Zowel het aristotelische idee van potentialiteit en actualiteit als latouriaans relationeel actualisme maken dezelfde denkfout: ze plaatsen actualiteit en relationeel aan één kant van de balans en potentialiteit en non-relationeel aan de andere kant.⁴⁸ Volgens Harman moeten we actualiteit non-relationeel denken. Potentialiteit kan namelijk niet de oplossing zijn voor veranderingen in de actualiteit, want het blijft een relationele ontologie, waartegen Harman de argumenten inbrengt die ik hiervoor heb besproken. Harman stelt dat veranderingen moeten komen uit een reserve van objecten dat actueel is, maar niet afhangt van relaties met andere objecten.

Samengevat verwerpt Harman het bestaan van potentialiteit vanwege het rookgordijn dat het optrekt rondom de actualiteit en dat het dezelfde fout maakt als relationisme, namelijk objecten reduceren tot relaties. Ten eerste poneert de notie potentialiteit een zijnsfeer die afbreuk doet aan de objecten zelf, omdat niet langer wordt bekeken wat een object is, maar wat een object kan of wordt.⁴⁹ Ten tweede is potentialiteit is niets meer dan potentialiteit om toekomstige relaties aan te gaan. Actualiteit is volgens Harman in de eerste plaats non-relationeel. Dit moet niet worden opgevat als een ontkenning van relaties. Harman bedoelt eerder dat relaties niet tot de kern van een entiteit behoren. Concluderend, objecten bestaan op een niveau waarop ze niet naar boven en niet naar onderen relationeel bestaan. Wat een object is, is niet gelijk aan de relaties die het aangaat: elk object stijgt dus boven zijn componenten en allianties uit.⁵⁰

⁴⁶ Harman, *Prince*, 129.

⁴⁷ Harman, *Prince*, 187.

⁴⁸ Harman, *Prince*, 187.

⁴⁹ Harman, *Immaterialism*, 51.

⁵⁰ Harman, *Prince*, 131, 187.

1.2.2 DeLanda over Potentialiteit

Hoewel DeLanda geen impliciete kritiek op potentialiteit uit in zijn werk, kunnen twee redenen worden afgeleid uit zijn kritiek op andere zaken. De eerste reden is de impliciete vooronderstelling van essentie die in potentialiteit besloten ligt: potentialiteit verplicht een entiteit tot het afleggen van een actualisatietraject dat karakteristiek is voor zijn essentie. DeLanda's afwijzing van essentie verplicht hem tot het afwijzen van potentialiteit. Ten tweede is potentialiteit opgevat als mogelijkheid volgens DeLanda een te slecht afgebakende ontologische categorie, omdat het onduidelijk is welke mogelijkheden echt bestaan.⁵¹ Mogelijkheden bestaan namelijk niet op een realistische manier, want ze zijn afhankelijk van een geest die ze bedenkt.

Alle assemblages zijn volgens DeLanda concrete historische individuen, zij ontlenen niet hun identiteit aan een essentie, maar aan het historische traject dat ze hebben afgelegd.⁵² Potentialiteit is een begrip dat deze toekomst al vastlegt gebonden aan de essentie. Dientengevolge zijn individuen onderworpen aan een karakteristieke potentialiteit die ze moeten vervolmaken. DeLanda beweert dat concrete historische individuen contingent zijn in hun ontwikkeling, terwijl potentie als noodzakelijk gedacht wordt.

Een voorbeeld kan dit verhelderen: er zit een wezenlijk verschil tussen mijzelf begrijpen als potentiële afgestudeerde filosoof of dat ik een niet-actueel doch reëel vermogen heb om af te studeren. De eerste opvatting benadrukt dat ik een filosoof in de dop ben. Ik bezit een potentieel dat mettertijd tot wasdom kan komen. De categorie filosoof is in dit geval een logisch gededuceerde algemeenheid over wat het betekent om filosoof te zijn. Een filosoof heeft bepaalde noodzakelijke kenmerken waar ik in kan groeien. De tweede opvatting, DeLanda's standpunt, wijst essenties van de hand en ziet vermogens als non-actueel reëel. Vermogens hangen hierdoor niet af van een essentie met een passende potentie, maar van concrete causale eigenschappen: 'filosoof' hangt af van de causale assemblage waarin filosofen ge(re)produceerd worden en niet van een ahistorische essentie met een daaraan verbonden potentieel.⁵³

Het tweede punt heeft te maken met de filosofische onhoudbaarheid van het begrip potentialiteit':

“Since neither tendencies nor capacities must be actual to be real it would be tempting to give them the status of *possibilities*. But the concept of a possible event is philosophically suspect because it is almost indistinguishable from that of a real event, the only difference being the former's lack of reality. (...) possibilities (...) exist only when entertained by a mind.”⁵⁴

Potentialiteit begrepen als de mogelijkheden van een entiteit, zijn alleen maar reëel als gebeurtenis, en op dat moment zijn actualiteit. Mogelijkheden zijn geen concrete oorzaken die vermogens veroorzaken. Het zijn ideeën. Dientengevolge is potentialiteit als realistisch ontologische categorie niet-efficiënt, omdat mogelijkheden alleen bestaan voor de geest. Hieruit volgt een demarcatieprobleem: het is onmogelijk om te

⁵¹ DeLanda, *Simulation*, 5.

⁵² DeLanda, *Society*, 27-29.

⁵³ DeLanda, *Assemblage*, 32.

⁵⁴ DeLanda, *Simulation*, 5.

bepalen welke mogelijkheden precies bestaan.⁵⁵ Ik heb de potentie om een scriptie te schrijven, maar wat betekent die potentie concreet? Zijn alle mogelijke scriptieonderwerpen die ik had kunnen doen even echt? Potentialiteit als concept slaagt er niet in om een antwoord te geven op deze vraag. In gedachten kunnen alle potentialiteiten worden overwogen, maar dit betekent niet dat ze reëel zijn. Denkbaarheid en mogelijkheid zijn te sterk met elkaar verbonden om een zinnig onderscheid daartussen aan te brengen.

⁵⁵ Manuel DeLanda en Graham Harman *The Rise of Realism*, (Cambridge & Malden: Polity Press, 2017), 61-63.

Hoofdstuk 2: DeLanda's Ontologie en Sociale Verandering

Dit hoofdstuk gaat over de vraag wat assemblages zijn en hoe ze veranderen via diagrammen. In sectie 2.1 worden actuele assemblages besproken en hun eigenschappen exterioriteitsrelaties en emergentie worden uitgelegd (sectie 2.1.1). Sectie 2.1.2 beschrijft hoe assemblages zichzelf handhaven door zich te bewegen op de assen van territorialisatie-deterritorialisatie en expressiviteit-materialiteit. Een assemblage heeft naast een actueel deel een virtueel deel, actualiteit is dus ontoereikend (sectie 2.2). Sectie 2.3 gaat over dit virtuele gedeelte van de assemblage: diagrammen. Hiermee hangt DeLanda's kritiek op taxonomisch essentialisme samen.

2.1 De Sociale Ontologie van DeLanda: Assemblages en Assen

2.1.1 Assemblages: Relaties en Emergentie

Sociale gehele zijn voor DeLanda assemblages:

Definitie 6, Assemblages: Gehele die worden gekenmerkt doordat ze bestaan uit componenten die exterioriteitsrelaties (definitie 7) met elkaar aangaan. Assemblages bezitten emergente eigenschappen en vermogens, ze hebben dus eigenschappen en vermogens die de componenten niet op zichzelf hebben. Assemblages zijn historisch contingent, uniek, individueel en singulier.⁵⁶

Exterioriteitsrelaties, reeds besproken in sectie 1.1.2, dient nu ook precies gedefinieerd te worden:

Definitie 7, Exterioriteitsrelaties: relaties waarbij componenten of onderdelen van een geheel niet hun identiteit ontleen aan het geheel waar ze deel van uitmaken. Conceptueel zijn exterioriteitsrelaties tegengesteld aan interioriteitsrelaties: relaties die wel bepalend zijn voor de identiteit van delen.⁵⁷

Bijvoorbeeld, als we nadenken over de samenleving als burgers en staat in termen van interioriteitsrelaties dan zijn burgers gedefinieerd door hun toebehoren aan de staat, en de staat is het aggregaat van de burgers.⁵⁸ Exterioriteitsrelaties laat echter niet de burgers geheel opgaan in de staat, maar benadrukt dat de relatie altijd extern is ten opzichte van de componenten die deel uitmaken van een relatie.

De componenten van assemblages hebben capaciteiten die ze uitoefenen, en hierdoor actualiseren ze de assemblage. De capaciteiten en eigenschappen van de onderdelen van een assemblage zijn niet identiek aan die van de onderdelen. Hieruit leidt DeLanda af dat de componenten exterioriteitsrelaties met elkaar aangaan, de onderdelen kunnen op verschillende plekken hun capaciteiten uitoefenen. Wat ze doen en zijn is dus niet geheel bepaald door waar ze deel van uitmaken.⁵⁹

⁵⁶ Zie o.a. DeLanda, *Assemblage*, 2 & 10; DeLanda, *Society*, 11, 40.

⁵⁷ DeLanda, *Assemblage*, 10.

⁵⁸ Nick J. Fox en Pam Alldred, *Sociology and New Materialism: Theory, Research, Action*, (Los Angeles: SAGE, 2017), 56-57.

⁵⁹ DeLanda, *Society*, 11-12.

Exterioriteitsrelaties tussen onderdelen van assemblages zorgen ervoor dat relaties tussen onderdelen niet logisch noodzakelijk zijn, maar contingent obligatoir.⁶⁰ Een voorbeeld hiervan is de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in onze samenleving, waarbij fysiek werk als mannelijk wordt gezien en verzorgend werk als vrouwelijk. Een analyse vanuit interioriteitsrelaties zou deze verdeling als logisch noodzakelijk zien, terwijl een analyse vanuit exterioriteitsrelaties kijkt naar de concrete factoren die deze verdeling hebben voortgebracht en de rollen als contingent obligatoir beschouwt. De analyse vanuit exterioriteitsrelaties is causaal in plaats van conceptueel en levert een contingent obligatoir beeld van de werkelijkheid op, in tegenstelling tot de logisch noodzakelijke insteek die normen creëert waar individuen aan zouden moeten voldoen.⁶¹

Het tweede onderdeel van DeLanda's is het toekennen van realiteit aan emergentie.⁶² Volgens DeLanda is er een kwalitatief onderscheid tussen de onderdelen waar iets uit bestaat en het geheel wat ze vormen. De volgende emergente gehelen zijn volgens DeLanda te rechtvaardigen op ontologisch gebied:

“Wholes [d.w.z. assemblages] the identity of which is determined historically by the processes that initiated and sustain the interactions between their parts. The historically contingent identity of these wholes is defined by their emergent properties, capacities, and tendencies [d.w.z. dispositions].”⁶³

Assemblages zijn reëel en kunnen volgens DeLanda beschreven worden aan de hand van de interactie tussen de delen, zonder dat de gehelen te reduceren zijn tot hun componenten. Het emergente karakter van assemblages heeft drie implicaties: het geheel heeft retroactieve effecten op de delen, het genereert nieuwe entiteiten, en het heeft emergente eigenschappen die niet aanwezig zijn in hun onderdelen. Deze drie eigenschappen leiden tot overtollige causaliteit (*redundant causation*).⁶⁴ Laten we kort stilstaan bij deze drie kenmerken aan de hand van een voorbeeld: de Radboud Universiteit.

Als ik iemand vraag om *de* universiteit aan te wijzen is dat moeilijk: ik kan naar de gebouwen wijzen, maar dan sla ik iets anders over. De universiteit heeft namelijk naast gebouwen onnoemelijk veel meer onderdelen: studenten, docenten, raden, koffiezetapparaten, wandelpaden, stoelen, tafels, whiteboards, enzovoort. Ondanks dat bestaat de universiteit wel degelijk, want de universiteit heeft disposities en eigenschappen die anders zijn dan de onderdelen.

Het eerste kenmerk, het geheel heeft retroactieve effecten op de onderdelen, betekent hier dat de universiteit invloed uitoefent op de onderdelen. Laten we eerst kijken naar het eerste kenmerk: retroactieve effecten op de onderdelen: het geheel oefent invloed uit op de onderdelen. De universiteit geeft de studenten roosters,

⁶⁰ DeLanda, *Society*, 12.

⁶¹ Zie o.a. DeLanda, *Society*, 11-12, 16, 29-31.

⁶² Graham Harman, “DeLanda’s Ontology,” 371.

⁶³ DeLanda, *Simulation*, 3.

⁶⁴ Arjen Kleinherenbrink en Simon Gusman, “The Ontology of Social Objects: Harman’s Immaterialism and Sartre’s Practico-Inert,” *Open Philosophy* 1 no. 1 (2018): 83, geraadpleegd op 21 december 2022, <https://doi.org/10.1515/opphil-2018-0007>; DeLanda, *Society*, 19; Harman, “DeLanda’s Ontology,” 371.

richtlijnen en examens, die ze niet zouden volgen zonder de universiteit. Wetenschappers verrichten onderzoek dat ze zonder universiteit niet zouden uitvoeren. Kortom, de onderdelen doen bepaalde dingen *doordat* ze deel uitmaken van de universiteit. Het tweede kenmerk, het produceren van nieuwe entiteiten, is duidelijk wanneer de universiteit nieuwe entiteit produceert zoals erkende diploma's en afgestudeerden. Ik kan iemand best een diploma geven, maar daar zal diegene weinig aan hebben. Het laatste kenmerk – emergente eigenschappen – blijkt uit het feit dat de universiteit eigenschappen en vermogens heeft die geen van de onderdelen zelf heeft. Bijvoorbeeld, een 'opleiding filosofie' bestaat bij gratie van het feit dat de universiteit partnerschappen met andere instituten aan kan gaan, waardoor de opleiding gefinancierd kan worden.

Deze kenmerken leiden in combinatie met de zogenaamde exterioriteitsrelaties tot het ontstaan van overtollige causaliteit binnen de assemblage.⁶⁵ Overtollige causaliteit verwijst naar het idee dat de onderdelen van het geheel niet noodzakelijk zijn om de eigenschappen die het geheel heeft voort te brengen. Bijvoorbeeld voor de universiteit is niet elke individuele student belangrijk voor het voortbestaan van de universiteit. De universiteit heeft zelf eigenschappen die niet direct afhankelijk zijn van de onderdelen waaruit de universiteit bestaat. Het is niet belangrijk wat voor tafels, studenten, printers en andere onderdelen de universiteit precies heeft, want ze bevinden zich in een exterioriteitsrelaties. Maar de professoren, studenten, printers en andere onderdelen zijn ook niet afhankelijk van de universiteit voor hun bestaan, ze kunnen ook ergens anders heen en blijven dan dezelfde.

2.1.2 De Twee Assen van Componenten

In het vorige onderdeel stond de verhouding tussen deel en geheel van delandiaanse assemblages centraal, maar naast deze twee eigenschappen is de dynamiek binnen de assemblages van belang. In dit gedeelte bespreek ik de assen van de componenten: materieel – expressief en deterritorialisatie – territorialisatie.⁶⁶ Deze assen bespreek ik aan de hand van het voorbeeld een vriendengroep. Dit is een assemblage, want de groep bezit allerlei eigenschappen die de vrienden op zichzelf niet hebben, heeft een retroactief effect op de leden, en produceert nieuwe entiteiten. Bijvoorbeeld, 'een gezellige sfeer', elkaars gevoel voor humor overnemen, of vrienden die partners worden.

De eerste as is materieel – expressief, DeLanda schrijft:

“(...) the concept of assemblage is defined along two dimensions. One dimensions or axis defines the variable roles which an assemblage's components may play, from a purely *material* role at one extreme of the axis, to a purely *expressive* role at the other extreme. These roles are variable and may occur in mixtures, that is, a given component may play a mixture of material and expressive roles *by exercising different sets of capacities*”⁶⁷

⁶⁵ DeLanda, *Society*, 37.

⁶⁶ Strikt genomen noemt DeLanda nog een derde as: coderen – decoderen. Hij werkt dit echter nauwelijks uit in *A New Philosophy of Society*.

⁶⁷ DeLanda, *Society*, 12, nadruk toegevoegd.

Bij de materiële rol van bepaalde onderdelen van de groep kan men denken aan de lichamen van de vrienden die zich op elkaar oriënteren.⁶⁸ Daarnaast kan men denken aan karakteristieke plekken waar de vriendengroep elkaar treft. Naast de materiële rol die de componenten kunnen aannemen, kan er sprake zijn van een expressieve rol. Hier ligt het voorbeeld van taal voor de hand. Een roddel is een voorbeeld van een expressieve component van een vriendengroep. Roddels worden geproduceerd door de vriendengroep, maar stijgen daar ook bovenuit, want een verhaal kan ‘een eigen leven gaan leiden’.

Merk op dat geen van deze componenten puur materieel zijn: het gaat hier om een as, dus de componenten zijn bijna altijd een combinatie van materieel én expressief. De materiële componenten bezitten eveneens expressieve eigenschappen, zoals een plek die een sfeer heeft.

De tweede as waarop componenten zich bewegen door capaciteiten uit te oefenen is territorialisatie – deterritorialisatie:

“The other dimensions define variable *processes* in which these components become involved and that either *stabilize* the identity of an assemblage, by increasing its degree of internal homogeneity or the degree of sharpness of its boundaries, or destabilize it. The former are referred to as processes of territorialization and the latter as processes of deterritorialization. One and the same assemblage can have components *working* to stabilize its identity as well as components *forcing* it to change or even *transforming* it into a different assemblage. In fact, one and the same component may participate in both processes by *exercising different sets of capacities*.⁶⁹

En verder beschrijft DeLanda:

“(…), territorialisation (...) [measures] the degree to which the component of the assemblage have been subjected to a process of homogenisation, and the extent to which its defining boundaries have been delineated and made impermeable.”⁷⁰

Territorialisatie roept wellicht associaties op met ruimtelijke grenzen, zoals het gebied waar alle leden van de vriendengroep wonen. Bij verhuizen zou je dan contact kunnen verliezen met de groep. Sorterende processen werken eveneens territorialiserend, wanneer de vriendengroep bijvoorbeeld alleen bestaat uit mannen of vrouwen (en liever geen leden heeft van het andere geslacht). Kortom, bij territorialisatie moet gedacht worden aan processen die de homogeniteit van de assemblage vergroten.⁷¹

Deterritorialisatie is het tegenovergestelde. Dit proces vermindert de interne consistentie van een assemblage, en maakt het verschil tussen binnen en buiten kleiner, waardoor de identiteit verwatert. Snellere communicatietechnologie werkt bijvoorbeeld deterritorialiserend, hierdoor wordt de plek waar je woont minder belangrijk om bij de groep te horen. Een ander voorbeeld van deterritorialisatie is de jongerencultuur

⁶⁸ DeLanda, *Society*, 13.

⁶⁹ DeLanda, *Society*, 12-13, nadruk toegevoegd.

⁷⁰ DeLanda, *Assemblage*, 3.

⁷¹ DeLanda, *Society*, 14.

waar de groep deel van uitmaakt. Als de groep bijvoorbeeld graag naar een bepaald type feestjes gaat, waar niet alle jongeren komen, dan verscherpt dit de tegenstellingen van de groep met andere groepen. Opvallend genoeg werken subculturen ook territorialiserend, omdat ze de groep zelf homogener maken. Net als met de as expressief-materieel, is het onderscheid tussen territorialisatie-deterritorialisatie niet heel scherp.

2.2 Verandering: Virtuele Diagrammen

Tot nu toe heb ik het steeds gehad over de actualiteit van assemblages. Hoe de componenten zich bevinden in exterioriteitsrelaties, hoe dat emergentie teweegbrengt, en hoe deze componenten veranderen van rol door andere capaciteiten uit te voeren. Kortom, assemblages worden geactualiseerd doordat componenten een deel van hun capaciteiten uitvoeren. De oplettende lezer zal niet ontgaan zijn dat iets onverklaard is gebleven: hoe zit het met de capaciteiten die de onderdelen van een assemblage op een niet uitvoeren? DeLanda antwoordt hierop:

“But in addition to properties [actualiteit], assemblages also possess dispositions, tendencies and capacities that are *virtual* (real but not actual) when not being currently manifested or exercised”⁷²

Laat mij ook zelf een definitie opstellen:

Definitie 8, Virtualiteit: Entiteiten die niet reëel zijn maar wel actueel, zijn virtueel. Een dispositie die op dit moment niet wordt uitgevoerd, d.w.z. actueel is, noemen we virtueel.

Voor DeLanda is alles wat reëel is een diagram of een assemblage.⁷³ Het virtuele deel van de realiteit noemt DeLanda ‘diagrammen’. De eerste reden dat DeLanda een virtueel deel van de realiteit introduceert is dat hij moet verklaren wat met de disposities gebeurt als ze niet actueel zijn. De tweede reden is zijn verwerping van aristotelisch taxonomisch essentialisme: het onderscheid tussen individu, soort en genus.⁷⁴ Assemblages lijken niet op elkaar, omdat ze een gedeelde essentie hebben maar door een gedeeld diagram. Diagrammen bieden een alternatieve verklaring voor gelijkenissen tussen verschillende assemblages.

Eerst bespreek ik de eerste reden. Het deel van de disposities dat niet wordt uitgevoerd noemt DeLanda een diagram. Hij definieert dit als:

“assemblages are characterized by (...) a *diagram*, a set of universal singularities (...) that would structure the space of possibilities associated with the assemblage”⁷⁵

Mijn definitie van diagrammen is:

⁷² DeLanda, *Assemblage*, 108, nadruk toegevoegd.

⁷³ Arjen Kleinherenbrink, “Metaphysical Primitives: Machines and Assemblages in Deleuze, DeLanda, and Bryant,” *Open Philosophy* 3 no. 1 (2020): 290-291, geraadpleegd op 21 december 2022, <https://doi.org/10.1515/opphil-2020-0103>.

⁷⁴ DeLanda, *Society*, 27.

⁷⁵ DeLanda, *Society*, 30-31.

Definitie 9, Diagrammen: Een set van universele singulariteiten (later meer hierover) die de ‘objectieve mogelijkhedenstructuur’ van de disposities van een assemblage beschrijft. Een diagram is een virtuele entiteit.⁷⁶

Het is belangrijk om iets langer stil te staan bij hoe diagrammen verschillen van mogelijkheden of potentialiteiten. Potentialiteiten of mogelijkheden zijn niet reëel, in plaats daarvan zijn ze ideëel en subjectief, terwijl DeLanda zich committeert aan een *objectieve structuur* die de mogelijkhedenruimte vormt, niet aan de individuele mogelijkheden zelf. Het onderscheid tussen mogelijkheden of potentialiteiten en een structuur van mogelijkheden zit hem voor DeLanda erin dat diagrammen *oorzaken* zijn, terwijl mogelijkheden dat niet zijn.⁷⁷ De analyse van een actuele assemblage vindt volgens DeLanda plaats door de causale mechanismes te identificeren die in de assemblage opereren. Analyse is voor DeLanda niet conceptueel ingesteld, maar gericht op causale verbanden. Een analyse moet inzicht verschaffen in hoe een assemblage zichzelf handhaaft en verandert.⁷⁸

Potentialiteit en mogelijkheden hebben als gemene deler dat ze verbonden zijn aan het idee van de vormoorzaak: ze zijn gebaseerd op een conceptuele analyse, niet op een causale, net als de ideeën die ik hiervoor heb besproken over contingent obligatoir contra logisch noodzakelijk. Deze positie meent dat de mens is mens vanwege de essentie mens; het embryo heeft de potentie mens te worden; de ongevormde materie bezit de mogelijkheid om gevormd te worden tot mens doordat al een bouwtekening bestaat van wat een mens is. DeLanda’s diagrammen of disposities werken anders: binnen het milieu van de baarmoeder bevinden zich concrete katalysatoren (hormonen, voedingsstoffen, enzovoort) die processen op gang brengen die een menskind *kunnen* laten groeien. Het zou een vreemde en onaangename verassing zijn als in een menselijke baarmoeder plotseling een walvis groeit. De baarmoeder en de daarin aanwezige grondstoffen bezitten niet de disposities om een walvis te produceren.

Veranderingen worden dus mogelijk gemaakt door het bestaan van een virtueel diagram, dat los staat van de huidige actualiteit. Een virtueel diagram is reëel maar niet actueel. Diagrammen functioneren als kaarten die beschrijven hoe actualiteit zich kan veranderen. Ze hebben verschillende ‘gebieden’ en zodra een assemblage van het ene naar het andere gebied gaat, dan verandert hij.⁷⁹ Een actuele assemblage kan bijvoorbeeld de neiging hebben om een bepaalde ‘kant’ op te bewegen, doordat het diagram een bepaalde structuur heeft, die bepaalt welke uitkomsten waarschijnlijker zijn. Denk hierbij terug aan het voorbeeld van de menselijke baarmoeder. DeLanda noemt deze punten in diagrammen “attractoren”.

Deze attractoren hebben een vaste positie en veranderen niet zomaar, *maar* kunnen dat wel als een “drempelwaarde” van een parameter wordt overschreden. In dit geval kan een andere verdeling van de attractoren geproduceerd worden, wat dus de neigingen van de assemblages die beschreven worden door

⁷⁶ DeLanda, *Simulation*, 5.

⁷⁷ Kleinherenbrink, “Metaphysical Primitives,” 290; DeLanda, *Assemblage*, 142-143.

⁷⁸ DeLanda, *Society*, 14 & 32.

⁷⁹ DeLanda, *Assemblage*, 116-119.

een diagram verandert. Hiermee bedoelt DeLanda dat bijvoorbeeld de ‘parameter’ deterritorialisatie van een assemblage zo sterk verandert, dat dit een andere ordening van de assemblage oplevert.⁸⁰ Een goed voorbeeld hiervan is het koken van water. Water kan drie fases hebben (vast, vloeibaar, gas), en deze fase is afhankelijk van de temperatuur van water. De temperatuur waar water van fase verandert is een attractor. Deze attractor kan echter worden aangepast door de druk te veranderen (d.w.z. een parameter).⁸¹

Kortom, de eerste reden voor DeLanda’s introductie van diagrammen is dat hij een realistisch alternatief wil bieden voor het niet-actuele gedeelte van entiteiten. DeLanda’s theorie over assemblages verplicht hem tot het verklaren van niet-uitgevoerde disposities van die assemblages, omdat de componenten nooit alles doen wat ze zouden kunnen doen. Dit ‘reserve’ wordt verklaard aan de hand van een objectieve mogelijkhedenstructuur in plaats van mogelijkheden of potentialiteiten.

De tweede reden voor DeLanda om diagrammen te introduceren is zijn verwerping van taxonomisch essentialisme. Hij schrijft zelf hierover:

“It [taxonomic essentialism] starts with finished products (...), discovers through logical analysis the enduring properties that characterize those products, and then makes these sets of properties into a defining essence (...). To avoid reification we must instead focus on the historical processes that produce those products, with the term ‘historical’ referring to cosmological and evolutionary history in addition to human history. (...) the identity of any assemblage at any level of scale is always the product of a process (territorialization (...)) and it is always precarious, since other processes (deterritorialization (...)) can destabilize it. For this reason, the ontological status of assemblages, large or small, is always that of unique singular individuals. (...) unlike taxonomic essentialism in which genus, species and individual are separate ontological categories, the ontology of assemblages is flat since it contains nothing but differently scaled *individual singularities* (or *haecceities*).⁸²

Taxonomisch essentialisme leidt essenties af op basis van kenmerken die de voltooide producten van een bepaald proces bezitten. Deze kenmerken worden dan vervolgens bestempeld als logisch noodzakelijk in plaats van contingent obligatoir. Herinner hierbij mijn eerdere bespreking van exterioriteitsrelaties en het contingent obligatoire geheel dat deze opleveren (sectie 2.1.1). Taxonomisch essentialisme zou bijvoorbeeld de kenmerken van een arbeidersgroep (geheel) kunnen verzamelen en dan vervolgens stellen dat hier een taxonomische essentie van arbeider is ontdekt. Ten slotte concludeert taxonomisch essentialisme dat individuen (delen) in de arbeidersgroep zijn arbeiders omdat ze behoren tot de soort arbeiders. Soort transcendeert in dit geval de individuen, en de soort is dus van een ander ontologisch niveau dan de individuen die tot de soort behoren.

⁸⁰ DeLanda, *Assemblage*, 120.

⁸¹ DeLanda, *Assemblage*, 116-117.

⁸² DeLanda, *Society*, 29.

Taxonomisch essentialisme heeft een logisch noodzakelijk beeld over de kenmerken van individuen, omdat DeLanda dit aspect verwerpt, ontstaat de noodzaak om een andere verdeling dan individu-soort-genus te introduceren. DeLanda verdeelt entiteiten in individuele singulariteiten (assemblages) en universele singulariteiten (diagrammen). Individuele singulariteiten vervangen zowel individu als soort, en universele singulariteiten vervangen de genera. Het baanbrekende in vergelijking met het aristotelisme in DeLanda's theorie, is dat soorten *geen* andere ontologische status hebben dan individuen: beide zijn in ontologisch opzicht equivalent, zij het dat ze functioneren op verschillende ruimtelijk-temporele schalen (de soort mens leeft inderdaad langer dan het gemiddelde mens, dit neemt niet weg dat ze beide ontologisch individueel zijn).⁸³

Op sociaal ontologisch gebied betekent dit bijvoorbeeld dat we te maken hebben met individuele markten, en individu 'markt', maar dat *dé markt* niet als genus bestaat waar alle individuele markten hun eigenschappen vandaan halen. Of in het geval van de eerdergenoemde arbeidersklasse: we hebben individuele arbeiders en een individuele arbeidersklasse, maar de arbeiders zijn geen arbeiders omdat ze tot de groep arbeidersklasse behoren.

DeLanda's alternatief voor aristotelische genera, universele singulariteiten of diagrammen, is echter wel van een andere ontologische aard dan individuele singulariteiten.⁸⁴ Diagrammen zijn niet van dezelfde ontologische aard als individuele singulariteiten, en begrenzen de manier waarop een assemblage zich kan veranderen.⁸⁵ Het favoriete voorbeeld van een diagram op sociaal ontologisch gebied van DeLanda zijn de ideaaltypen van legitieme autoriteit van Max Weber. Weber liet zien dat autoriteit zichzelf altijd legitimeert met drie dingen: tradities en gewoonte, bureaucratie, of charisma. Iedere legitieme autoriteit *moet* zichzelf altijd legitimeren middels één maar meestal een combinatie van deze bronnen. De structuur biedt de mogelijkheid aan leiders om legitieme autoriteit te verwerven, scheidt en structureert dus de vermogens van de deelnemers.⁸⁶

Groepen van gelijkende assemblages (zoals legitieme politici) hebben dus één en hetzelfde diagram. Een bepaald type politicus zou als een attractor kunnen worden gezien, en welke politici attractoren zijn, is afhankelijk van bepaalde parameters (bijvoorbeeld technologische ontwikkelingen). Mark Rutte gebruikt bijvoorbeeld bureaucratie om legitimiteit te verwerven, maar wordt hierin bijgestaan door de ontwikkeling van bepaalde technologieën.

Veranderingen worden volgens DeLanda dus mogelijk gemaakt door een objectieve structuur van mogelijkheden die samenhangt met de concrete causaliteit binnen een assemblage. Doordat de componenten van een assemblage zich in exterioriteitsrelaties bevinden met elkaar en altijd de assemblage

⁸³ DeLanda, *Society*, 28-29.

⁸⁴ DeLanda, *Society*, 30.

⁸⁵ DeLanda, *Society*, 30.

⁸⁶ DeLanda, *Society*, 30

kunnen (de)stabiliseren, is de assemblage nooit af. Het ‘reservoir’ van disposities bevindt zich in het virtuele diagram.

De capaciteiten die worden uitgevoerd kunnen veranderen, maar niet ongelimiteerd. Ze zijn begrensd door het diagram. Diagrammen kunnen echter zelf niet veranderen, want anders zou dit een oneindige regressie van diagrammen opleveren, aangezien het hebben van een diagram de mogelijksvoorwaarde is voor het bezitten van disposities.⁸⁷ Hoe en welke veranderingen in gang worden gezet wordt bepaald door historische omstandigheden, denk hierbij aan processen zoals co-evolutie, die een contingente obligatoire werkelijkheid opleveren.

⁸⁷ Kleinherenbrink, “Metaphysical Primitives,” 292.

Hoofdstuk 3: Harmans *Object Oriented Ontology* en Sociale Verandering

In dit hoofdstuk staat Harmans *Object Oriented Ontology* (OOO) centraal en hoe hij binnen deze ontologie verandering verklaart. Eerst wordt een definitie van objecten opgesteld binnen OOO. Hierna wordt de polarisatie van objecten binnen OOO besproken. In het eerste gedeelte van dit hoofdstuk worden de basisconcepten van Harmans ontologie uitgelegd. In het tweede gedeelte wordt verduidelijkt hoe (sociale) verandering binnen deze theorie gedacht wordt.

3.1 Werkdefinitie van Objecten

In dit gedeelte wens ik tot een definitie te komen van wat een object voor Harman. Harman stelt dat alles in de wereld objecten zijn, en dat objecten eenheid tonen en tegelijkertijd een veelvoud van eigenschappen verbergen.⁸⁸ Objecten hoeven niet fysiek of reëel te zijn, een fantasie kan bijvoorbeeld een object zijn:

“(...) all [objects] are unified objects, even if confined to that portion of the world called the mind. Objects are units that both display and conceal a multitude of traits.”⁸⁹

Belangrijk is dat objecten niet volledig te reduceren zijn tot hun componenten of effecten. Ten slotte benadrukt Harman dat objecten een eenheid zijn waarvan de eigenschappen nooit volledig zijn te reduceren of parafraseren in andere termen: een object is dus niet hetzelfde als zijn componenten of effecten.⁹⁰

Een andere definitie van Harman luidt:

Whatever sense of the word ‘object’ we might consider, it always refers to something with a certain *unity* and *autonomy*. An object must be *one*, and it must also have a sort of *independence* from whatever it is not. An object stands apart—not just from its manifestation to humans, but possibly even from its own accidents, relations, qualities, moments, or pieces. Furthermore, insofar as an object is more than its relations it must stand apart from any supposed monism of the world-as-a-whole, since a homogeneous universe of this kind merely gives us the most radical form of relationism—with everything dissolving into everything else in a vast holistic stew.⁹¹

De autonomie en eenheid van objecten is zeer belangrijk voor Harman. Objecten zijn opwaarts en neerwaarts autonoom, wat betekent dat ze niet te reduceren zijn tot hun onderdelen of effecten, of tot hun relaties met andere objecten. Harman ziet over- en ondermijnen als manieren waarop objecten worden gereduceerd en daardoor over het hoofd worden gezien. Ondermijnen maakt de onderdelen ontologisch belangrijker dan het ding zelf, terwijl overmijnen objecten reduceert tot waar ze deel van uitmaken. Een voorbeeld van eerste vorm van mijnen is atomisme, die de onderdelen van objecten essentiëler maakt dan het object zelf. Relationele ontologieën overmijnen objecten, als ze stellen dat de relaties eigenlijk het object

⁸⁸ Graham Harman, *The Quadruple Object* (Winchester & Washington D.C.: Zer0 Books, 2011), 5-7.

⁸⁹ Harman, *Quadruple*, 7.

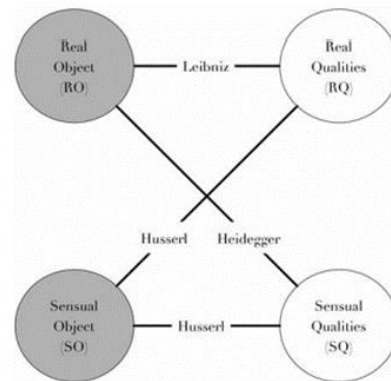
⁹⁰ Harman, *Immaterialism*, 4.

⁹¹ Harman, *Prince*, 152, nadruk toegevoegd.

zijn. Volgens Harman hebben objecten een eigenheid die niet volledig tot uitdrukking komt in de parafraze van het “mijnen”.⁹²

3.2 Gepolariseerde Objecten

Harman onderscheidt vier polen waarin objecten gepolariseerd zijn: sensueel object, reëel object, sensuele kwaliteiten en reële kwaliteiten (figuur 1). Door deze vier polen te bespreken, kan een definitieve definitie van objecten binnen Harmans filosofie worden opgesteld. De twee reële polen verwijzen naar objecten zoals ze in zichzelf zijn, zonder relatie tot andere objecten of onderdelen. De sensuele polen hebben te maken met objecten zoals ze wel in relatie staan tot andere objecten. Aangezien we het meest vertrouwd zijn met objecten zoals ze in relatie tot ons staan, begint de bespreking van objecten volgens Harman met sensuele objecten en kwaliteiten, gevolgd door reële kwaliteiten en reële objecten.

Figuur 1: Een overzicht van de vier polen, de namen tussen op de lijnen zijn irrelevant (Harman, *Quadruple*, 50)

3.2.1 Sensueel Object, Sensuele Kwaliteiten, Reële Kwaliteiten

Sensuele objecten bestaan in het “sensuele domein” (*sensual realm*) volgens Harman. Dit domein heeft te maken met de waarneming en het bewustzijn. Voor Harman hebben echter niet alleen mensen (en dieren) een sensueel domein, maar *elk* object. Voor Harman betekent waarnemen namelijk het registreren van of het aangaan van een relatie met een ander object.⁹³ Kortom, een auto die tegen een lantaarnpaal botst neemt de lantaarnpaal waar.

Objecten zijn immanent in het bewustzijn, wat betekent dat ze als objecten gegeven zijn *als objecten*. Dit verschilt van het empiristische standpunt waarbij losse kwaliteiten worden samengevoegd tot één object. Bijvoorbeeld, een appel is een bundel van verschillende kwaliteiten (rood, rond, glanzend, sappig, zoet). Harman daarentegen meent dat het bewustzijn immanent de appel als appel bevat, en niet een bundel van sensuele kwaliteiten. In het bewustzijn worden we namelijk direct geconfronteerd met objecten. Husserl, en Harman volgt hem hierin, geeft als reden hiervoor dat wij om objecten kunnen heenlopen en dat dit object als object constant blijft en niet als zodanig verandert.⁹⁴ Een object verschijnt altijd op een specifieke manier aan het bewustzijn, bijvoorbeeld afhankelijk van mijn stemming, maar verschijnt wel altijd als hetzelfde object. De variërende details van objecten zijn niet bepalend voor dat het verschijnt als object, deze details zijn niet bepalend voor het object. Het object in het bewustzijn is dus het uitgangspunt voor Husserl en Harman.⁹⁵

⁹² Een uitgebreidere bespreking van de concepten over- en ondermijnen is o.a. te vinden in Harman, *Quadruple*, 7-19.

⁹³ Harman, *Quadruple*, 122.

⁹⁴ Harman, *Quadruple*, 24.

⁹⁵ Harman, *Quadruple*, 21-23.

De immanentie van objecten binnen het bewustzijn, wijst erop dat binnen het sensuele domein objecten en kwaliteiten gespleten zijn. Het sensuele object is identiek aan de verzameling van sensuele kwaliteiten en vice versa.⁹⁶ Het feit dat we sensuele kwaliteiten van een sensueel object kunnen veranderen, zonder dat het hele object wordt vernietigd, is bewijs hiervoor. *Le Centre Pompidou* kan een likje verf krijgen, toch zal het sensuele object hierdoor niet geheel veranderen, alleen een kwaliteit.⁹⁷ Sensuele kwaliteiten bezit het sensuele object tegelijk wel en niet: aan de ene kant is het duidelijk zo dat het gebouw een bepaalde kleur heeft, anderzijds hoeft het gebouw niet per se *die kleur* te hebben om hetzelfde gebouw te blijven.⁹⁸

Harman noemt dit “the ‘encrustation’ of qualities on the surface of the sensual object”.⁹⁹ Sensuele kwaliteiten veroorzaken “korstvorming” op het sensuele object. De kwaliteiten waarmee de perceptie wordt geconfronteerd altijd meer dan wat essentieel is voor het object. Dit punt van Harman kan worden gelezen als een variatie op het onderscheid tussen primaire en secundaire eigenschappen. Sensuele kwaliteiten zijn secundaire eigenschappen, ze zijn een korst op het wezenlijke object en dit object heeft ze niet allemaal nodig om duurzaam te bestaan.

Naast sensuele kwaliteiten bestaan zogenaamde reële kwaliteiten, dit heeft te maken met de niet-reduceerbare karakter van objecten (oftewel het overmijnen, ondermijnen). Aangezien objecten altijd meer zijn dan hoe ze aan andere objecten verschijnen (dus wat ze sensueel zijn), moeten ze logischerwijs kwaliteiten hebben die los van interactie bestaan. Hierbij kan tevens worden teruggedacht aan het eerder besproken argument, dat alles wat bestaat kwaliteiten moet hebben, omdat ander elk object hetzelfde is aan ieder ander object (sectie 1.1.1).

Het kenmerkende aan reële kwaliteiten is dus dat ze nooit volledig ingezet worden door het sensuele object. Terwijl sensuele kwaliteiten aan korstvorming doen op het sensuele object, zijn reële kwaliteiten juist “verzonken” (*submergence*) in het sensuele object, ze zijn niet direct te benaderen. Zowel de verschijning (sensueel) als een verzonken fundament (reëel) zijn noodzakelijk om überhaupt sensueel object te zijn.¹⁰⁰ Husserl definieert reële kwaliteiten als intellectueel direct toegankelijk, terwijl Harman deze definitie afzwakt door ze te beschrijven als intellectueel indirect toegankelijk. Harman schrijft dat ze: “can only be hinted at allusively or obliquely by the intellect without ever becoming nakedly present”.¹⁰¹ Harman verbindt dit type kwaliteiten met Husserls concept van de *eidōs*.¹⁰² *Eidōs* is wat men overhoudt als met behulp van het intellect de kwaliteiten van een object worden afgetrokken die overbodig zijn om het object gelijk te houden met zichzelf. Het is wat overblijft als de korst van een object is afgekrabd.

Bijvoorbeeld, onafhankelijk van hoe ik mij voel, kan slechter ik schuilen onder een krakkemikkige, halfvergane paraplu tegen de regen. Een gat in de paraplu is een reële kwaliteit van de paraplu zelf, die niet

⁹⁶ Harman, *Quadruple*, 26.

⁹⁷ Harman, *Quadruple*, 28.

⁹⁸ Harman, *Quadruple*, 28.

⁹⁹ Harman, *Quadruple*, 29.

¹⁰⁰ Harman, *Quadruple*, 29-30.

¹⁰¹ Harman, *Quadruple*, 29.

¹⁰² Harman, *Quadruple*, 27.

afhankelijk is van hoe ik mij verhoud tot die paraplu. Vanzelfsprekend ziet of definieert de paraplu zichzelf niet als ‘paraplu met gat’, want we hebben geen aanwijzingen dat de paraplu over talig zelfbewustzijn beschikt. Desondanks heeft de paraplu daadwerkelijk een gat, onafhankelijk van het sensuele object “paraplu met gat” in mijn bewustzijn of het sensuele object dat de regen (niet) tegenkomt. Natuurlijk, het gat in de paraplu is voor mij sensueel, en ik zie nooit de paraplu alsof ik de paraplu zelf was, toch heeft de sensuele paraplu eigenschappen die niet afhangen van mijn sensuele beeld.

3.2.2 Reële objecten en Interacties

Naast deze drie polen, bestaat nog een vierde pool, namelijk de reële objecten. De noodzaak voor Harman om zijn ontologie met reële objecten uit te breiden, komt voort uit het tweezijdige karakter van objecten. Aan de ene kant hebben we kwaliteiten en objecten zoals ze zich verhouden met andere objecten (sensueel), maar het andere deel van kwaliteiten en objecten relateert niet.¹⁰³ Als dit wel het geval zou zijn, dan zouden we weer in een filosofie van over- of ondermijnen vervallen.

Harman definieert reële objecten als volgt:

“(…) real objects (…) differ from the sensual ones in both respects [namelijk, sensuele objecten bestaan slechts in verhouding tot andere objecten en zijn verkorst met sensuele kwaliteiten maar verstoppen zich niet]. First, the real object is autonomous from whatever encounters it. If I close my eyes the real tree continues to flourish even if all sentient beings are destroyed along with me. Second, though sensual objects always inhabit experience and are not hidden behind their qualities, real objects must always hide.”¹⁰⁴

Reële objecten worden dus gekenmerkt door hun autonomie en verborgenheid, dit betekent dat ze volledig non-relatieveel zijn. Non-relatieveel wil zeggen dat deze objecten nooit onbemiddeld verschijnen voor een ander object.

Harman ontwikkelt zijn conceptie van het reële object aan de hand van een bespreking van Heideggers gedachte-experiment van het werktuig. In het algemeen kan dit gedachte-experiment worden beschreven als een aanval op het aanwezigheidsdenken in de westerse metafysica: alleen zaken die aanwezig of present kunnen worden gesteld voor het bewustzijn, bestaan binnen deze stroming. Alleen als dingen aanwezig zijn voor het bewustzijn zijn ze beheers- en berekenbaar.¹⁰⁵ In dit experiment stelt Heidegger deze opvatting ter discussie door erop te wijzen dat een gehanteerde hamer tijdens het hameren niet aanwezig is in ons bewustzijn als hamer. Zolang de hamer niet breekt, hanteren we hamer simpelweg. Alleen het breken van de hamer, stelt de hamer present in ons bewustzijn als hamer. Kortom, de *modus operandi* van entiteiten is

¹⁰³ Harman, *Quadruple*, 49.

¹⁰⁴ Harman, *Quadruple*, 47-48.

¹⁰⁵ Ben Vedder, “Martin Heidegger: Van Verval naar Eigenlijke Fenomenologie,” in *Vele gezichten van de fenomenologie*, red. Ciano Aydin, (Kampen: Uitgeverij Klement, 2007), 46.

niet aanwezigheid, maar van afwezigheid. Normaliter zijn objecten niet aanwezig, maar juist teruggetrokken en verborgen.¹⁰⁶

“In short, both theoretical abstraction and the use of tools are equally guilty of distorting the tools themselves. Insofar as a tool [of: object] is ‘used’, it is no less (...) [present] than in image in consciousness. But a tool is not ‘used’; it *is*. (...) For if the being of things lies veiled behind all theory and practice (...), [this is due] to the fact that *all* relations translate or distort that to which they relate: even inanimate relations. (...), the withdrawal of objects (...) expresses the permanent inadequacy of any relation at all.”¹⁰⁷

Harman breidt echter Heideggers claim uit en gaat in tegen gangbare interpretaties van dit gedachte-experiment.¹⁰⁸ Sommigen zullen dit experiment namelijk interpreteren als een bewijs dat *gebruik* van een hamer, en een object in het algemeen, niet het object zelf vertekent of vatten Heideggers ontologie relationeel op.¹⁰⁹ Het gebruik van de hamer gaat gepaard met relateren aan de vermeende waarachtige hamer. Harman beweert echter dat *iedere relatie*, praktische, met een sensueel object een vertekend beeld oplevert van het verborgen reële object. In het verlengde hiervan ziet Harman elke relatie als ontoereikend om reële objecten te beschrijven. Harman bedoelt hiermee dat zowel theoretische reflectie als gebruik van een reëel object een reëel object aanwezig maakt, maar dat dit niet hetzelfde is als het zijn van dit object.

Als geen enkel reëel object relateert, roept dit echter de vraag op hoe objecten met elkaar interacteren.¹¹⁰ Het antwoord op deze vraag ligt volgens Harman in de polarisatie van objecten. Reële objecten zijn volgens Harman onmogelijk om aan te raken, want ze zijn altijd teruggetrokken. De onaanraakbaarheid van reële objecten vindt zijn grondslag in Harmans overtuiging dat objecten niet identiek zijn met de delen waaruit ze bestaan of de eigenschappen die ze hebben. Het reële object is niet precies hetzelfde als de onderdelen waaruit het bestaat, maar ook niet hetzelfde als de kwaliteiten die het heeft, want anders zouden ze namelijk niets anders zijn *dan* die onderdelen. Hieruit volgt dat het onjuist zou zijn om te zeggen dat een reëel object *deels* ‘aanraakbaar’ is, want het is immers niet identiek aan zijn delen.¹¹¹

Stel je voor dat je een aantal kleuters hebt die in een kring zitten en elkaars handen vasthouden. De reële “kring” is volgens Harman *niet* hetzelfde als alleen de tien kleuters bij elkaar (de onderdelen) of de kwaliteiten van de kring. Daaruit volgt dat het reële object van de kring onaanraakbaar is, zelfs voor de eigen onderdelen, want anders zou het reële object slechts de interacties zijn tussen deze kleuters. Het is immers zo dat als we de “kring” bedoelen niet refereren aan de kleuters zelf, maar aan iets meer dan dat. Als wij bijvoorbeeld één

¹⁰⁶ Harman, *Quadruple*, 47-48.

¹⁰⁷ Harman, *Quadruple*, 44.

¹⁰⁸ Harman, *Quadruple*, 40-43.

¹⁰⁹ De eerste opvattingen vinden we bij pragmatisten bijvoorbeeld in Mark Okrent, *Heidegger's Pragmatism: Understanding, Being, and the Critique of Metaphysics*, (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1988), 24 & 31. Een relationele interpretatie van Heidegger kan men bijvoorbeeld vinden in: Patrick Aspers en Sebastian Kohl, “Heidegger and socio-ontology: A sociological reading,” *Journal of Classical Sociology*, 13 no. 4 (2013): 499, geraadpleegd op 12 februari 2023, <https://doi.org/10.1177/1468795X13480647>.

¹¹⁰ Harman, *Quadruple*, 69.

¹¹¹ Harman, *Quadruple*, 73-74.

van de kleuters aanraken of deelnemen aan de kring van kleuters, dan raken we *niet* de kring aan, maar één van de kleuters, en de kleuter is niet hetzelfde als de kring.

Aan de andere kant staan de sensuele objecten die wel in staat zijn om te interacteren, aangezien sensuele objecten slechts bij gratie van de aanraking *door een reëel object* bestaan.¹¹² Let op, dit is geen contradictie: de kring raakt het wel het sensuele object van de kleuters aan, maar de kleuters raken nooit het reële object van de kring aan. Deze aanraking is dus asymmetrisch: het sensuele object wordt aangeraakt door het reële object, maar niet omgekeerd.¹¹³ Sensuele objecten raken elkaar op hun beurt eveneens niet aan en bestaan slechts in “nabijheid” (contiguous) in het bewustzijn van een reëel object.¹¹⁴ Kortom, de interactie tussen objectpolen is altijd eenrichtingsverkeer: ze loopt altijd van sensuele objecten naar reële objecten en niet omgekeerd of tussen dezelfde objectpolen.

Ten slotte moet nog één concept worden geïntroduceerd: “sluimerende objecten” (*dormant objects*), omdat dit concept belangrijk is voor Harmans sociale ontologie die hierna volgt:

Definitie 10, Sluimerend object: Objecten die niet relateren en geheel teruggetrokken zijn.¹¹⁵ Ze hebben onderdelen, maar zijn niet onderdeel van andere objecten. Dientengevolge nemen sluimerende objecten niets waar, omdat ze geen sensuele objecten hebben waar ze aan relateren.¹¹⁶

3.3 Sociale Ontologie: Immaterialisme & Symbiose

De insteek van OOO op sociaal ontologisch vlak is driedelig. In de eerste plaats is ieder object een object maar niet altijd reëel, want sensuele objecten zijn afhankelijk van “whatever encounters them”, terwijl reële objecten autonoom zijn.¹¹⁷ Ten tweede verwerpt OOO de opvatting dat sociale objecten louter als mediërend tussen mensen worden beschouwd. Hierbij kan je denken aan de opvatting dat de Nederlandse overheid puur een relationele instantie is, en dus niets meer is dan de mensen die er werken en die ermee te maken hebben. Harmans OOO beweert daarentegen dat sociale objecten meer zijn dan hun relaties en onderdelen. Ten derde kunnen objecten niet voldoende worden beschreven als een verzameling van hun effecten, omdat voor Harman reële objecten moeten kunnen sluimeren.¹¹⁸ Als een object alleen maar zijn effecten is, kan een object nooit niets doen, omdat volgens deze opvatting een object zonder effecten c.q. relaties simpelweg niet bestaat.

Harman ontwikkelt zijn sociale ontologie expliciet als kritiek op gangbare sociale ontologieën die een of meer van de voorgaande uitgangspunten ontkennen. Het gaat hierbij om de volgende theorieën: *Actor Network Theory* (ANT; Latour), *Assemblage Theory* (AT; DeLanda), en *New Materialism* (NM; Annemarie Mol,

¹¹² Harman, *Quadruple*, 74.

¹¹³ Harman, *Quadruple*, 75.

¹¹⁴ Harman, *Quadruple*, 77.

¹¹⁵ Harman, *Quadruple*, 122.

¹¹⁶ Harman, *Quadruple*, 117.

¹¹⁷ Harman, *Immaterialism*, 3.

¹¹⁸ Harman, *Immaterialism*, 4-7.

John Law).¹¹⁹ ANT en AT worden respectievelijk in H1 en H4 uitgebreider bekritiseerd vanuit Harman. In deze paragraaf worden de posities samen genomen, omdat Harman zich gezamenlijk tegen hen afzet.

Alle drie de theorieën hebben ongeveer de volgende positie met betrekking tot sociale objecten en verandering, die ik zal verduidelijken met het voorbeeld van Amazon. Voor Nieuw Materialisme bestaat er geen eenduidige entiteit “Amazon”. Wat Amazon is, is namelijk constant in verandering: mensen worden aangenomen en ontslagen, nieuwe voertuigen worden gekocht, en het aanbod verandert met de dag. Hoewel Amazon graag de schijn ophoudt dat het een eenduidige organisatie is, levert het volgen van stromen en veranderingen een heel ander beeld op. Voor een yup in Amsterdam of een laagopgeleide reachtruckrijder in een fulfilmentcenter is Amazon iets heel anders. Ketenintegraties via het uitbreiden van de logistieke operatie van Amazon, bijvoorbeeld het kopen van vliegtuigen, wijst erop dat Amazon een contingente, veranderende identiteit heeft. Wat Amazon is, ligt besloten in het doen en laten van dit bedrijf. Hoewel er allerlei homogeniseringsprocessen spelen in Amazon, blijkt bij nader inzien dat wat Amazon is voortdurend verandert. Kortom, deze ontologieën benadrukken flux, constante verandering, en het belang van acties.¹²⁰

Harmans positie is het tegenovergestelde van deze opvattingen. Hij identificeert meer stabiliteit dan verandering in sociale objecten, onderschrijft essentie, benadrukt substantie in plaats van acties, en ziet de objecten als autonoom ten opzichte van de vele veranderingen die ze ondergaan.¹²¹ Amazon mag dan wel een wisselende verschijning hebben: nieuwe divisies, nieuwe producten, enzovoort, toch is het zo volgens Harman dat er iets is dat onveranderd blijft: een reël karakter van wat Amazon is. Voor de een is Amazon een uitbuiters, voor de ander een geschenk, maar deze relationele visies vergeten wat Amazon *zelf is* in plaats van wat het *voor een ander object* is. Amazon heeft een autonome essentie. Deze essentie is *per definitie* onkenbaar en ontoegankelijk is, want de essentie is verbonden met het reële object. De essentie garandeert de constantheid van objecten wordt gegarandeerd.¹²² Ondanks Harmans nadruk op constantheid, moet verandering wel op enige wijze getheoretiseerd worden. Het is namelijk evident is dat de sociale wereld niet constant stil staat.

Ondanks dat schieten de theorieën die voortdurend verandering waarnemen in de (sociale) werkelijkheid hun doel voorbij, omdat niet elke verandering even relevant is voor een object.¹²³ Voor Amazon zal de introductie van de *streaming service* ‘Amazon Prime Video’ als onderdeel van hun productaanbod significanter zijn geweest dan een nieuwe bestelbus, omdat een oude kapot was. Voor een relationele sociale ontologie zijn beide gevallen ontologisch gelijkwaardig. Harmans alternatief karakteriseert veranderingen als heviger en meer plotseling. Het sleutelconcept voor Harman om verandering anders te karakteriseren is symbiose, Hij haalt dit concept uit de *serial endosymbiosis theory*.¹²⁴

¹¹⁹ Harman, *Immaterialism*, zie o.a. 4, 14, 22-26, 40.

¹²⁰ Harman, *Immaterialism*, 14-15

¹²¹ Harman, *Immaterialism*, 15-16.

¹²² Harman, *Immaterialism*, 17.

¹²³ Harman, *Immaterialism*, 44.

¹²⁴ Harman, *Immaterialism*, 44-45.

“The theory that the organelles in our eukaryotic cells were once independent creatures before later becoming subordinate components of the unified cells. One of the highlights of this theory (...) is its suggestion that the gradual shaping of the gene pool through natural selection is a less important evolutionary force than the watershed *symbioses* of distinct organisms.”¹²⁵

Symbiose stelt Harman in staat om een onderscheid aan te brengen tussen triviale (ik laat een nieuwe kraan in mijn badkamer installeren) en significante relaties (ik verhuis naar New York). Met significant bedoel ik hier dat niet iedere nieuwe relatie de kern van de entiteit die relateert verandert. Emigreren kan bijvoorbeeld als effect hebben dat ik dagelijks een andere taal ga spreken, wat tot gevolg heeft dat ik mij minder goed uit kan drukken, of anders naar de wereld ga kijken. De relatie die ik aanga met mijn avondeten op een willekeurige dag uit mijn leven, zal waarschijnlijk minder effect hebben. Een ander voorbeeld is de ‘eerste sigaret’ van iemand die daarna een verstokte roker wordt. Een eenmalige sigaret roken is van een andere orde dan de eerste sigaret die ertoe zal leiden dat ik de rest van mijn leven elke dag een pakje per dag rook. Met andere woorden, niet elke relatie is even belangrijk voor de *aard* van de *relata*, en om te identificeren welke relatie belangrijk is, kan het concept symbiose ons helpen.

Het concept symbiose wordt dientengevolge door Harman gedefinieerd als “a special type of relation that changes the reality of one of its *relata*, rather than merely resulting in a mutual impact.”¹²⁶ De relatie tussen deze twee objecten die met elkaar een symbiotische relatie aangaan is niet wederkerig, en de hoeveelheid symbiotische gebeurtenissen die een object doormaakt zijn beperkt. De ontologische grondslag hiervoor ligt in de hierboven besproken asymmetrische verhouding tussen reële en sensuele objecten. Bij een symbiose raakt het reële object wel het sensuele object aan, maar niet andersom. De impact van sensueel object New York kan heel groot zijn op reëel object ‘ik’, omdat mijn reële eigenschappen worden beïnvloed door het sensuele object. Dit fenomeen noemt Harman “de asymmetrie van contact” (the asymmetry of contact).¹²⁷

Er zijn twee kritiepunten die tegen Harmans standpunt in kunnen worden gebracht. Ten eerste dat veranderingen overduidelijk gradueel zijn, omdat veranderingen zich vaak voltrekken in de vorm van een proces. Ten tweede dat Harman isolationistisch naar verandering kijkt: alsof verandering iets is dat zich afspeelt in een object zelf. Beide kritiepunten kunnen echter weerlegd worden:

“What the model of symbiosis suggests is that both of the usual alternatives are wrong: entities have neither an eternal character nor a nominalistic flux of ‘performative’ identities that shift and flicker with the flow of time itself. Instead, we should think of an object as going through several turning-points in its lifespan, but not many. Some of these will be historically noisy, such as major battles, the ascent of a tyrant, or love at first sight. Yet some noisy events prove not to be crucial, while symbiosis may occur quietly with a brief or long delay before its impact is registered on the

¹²⁵ Harman, *Immaterialism*, 45-46, nadruk toegevoegd.

¹²⁶ Harman, *Immaterialism*, 49.

¹²⁷ Harman, *Quadruple*, 75.

environment. This shifts the emphasis away from actors and actions, while providing new tools to take objects seriously even when they are not acting.”¹²⁸

Ten eerste ontkent Harman niet dat verandering vaak voortkabbelt. Zijn theorie benadrukt echter dat er altijd *iets* verandert dat vooraf gaat aan de verandering. Hoewel verandering gradueel kan overkomen, benadrukt Harman het moment dat de verandering inluidt. Zoals de eerste ontmoeting bij een vriendschap. Ten tweede onderkent Harman met zijn concept symbiose wel degelijk het relationele karakter van verandering, maar benadrukt hij de ongelijke significantie van bepaalde relaties. Een symbiotische relatie is een belangrijkere relatie dan alle andere.

De introductie van symbiose als concept voor verandering stelt Harman in staat om sluimerende objecten en falende objecten te accommoderen binnen zijn sociale ontologie. Sluimerende objecten heb ik al hierboven beschreven. Het bestaan van sluimerende objecten wijst volgens Harman op het volgende:

“Since an object must exist in order to act rather than act in order to exist, it follows that all objects have a greater or lesser period of *dormancy* prior to their first registering effects on the environment. An object or phase is born, and then there is a *lag* before it enters into relation with any outside object. A dormant object is one that is really present but without effect on other objects.”¹²⁹

Symbiose ziet verandering als het samengaan van twee objecten op een niet-wederkerige wijze, dit impliceert dat bestaan een voorwaarde is voor verandering. Een ontologie die zich alleen maar committeert aan relaties en acties ondergraaft het bestaan van deze objecten. Harmans visie benadrukt echter dat een object al ‘leeft’ voordat het een levensveranderende gebeurtenis kan ondergaan.

Dit stelt Harman bovendien in staat om het falen van sociale objecten te verklaren. Niet alleen wat een sociaal object lukt is boeiend, maar wat het niet bereikt is eveneens belangrijk.¹³⁰ Als een ontologie slechts beschrijft wat een object doet, of waar het in slaagt, dan heeft het geen oog voor wat een object niet doet. Hierin geeft Harman toe dat sommige mislukkingen een object niet aangerekend kunnen worden (bijvoorbeeld Rembrandts mislukking om een vliegtuig te ontwerpen), ondanks dat beiden de mislukte projecten aan een object inzicht erin. Een exclusieve focus op acties ziet dit over het hoofd.

Ieder object heeft een begin en een einde, en de symbiotische gebeurtenissen veroorzaken nieuwe “stadia” (*stages*) in het object.¹³¹ Zoals ik hierboven heb aangegeven classificeert het concept symbiose sommige gebeurtenissen als relevanter dan andere (namelijk op basis of de gebeurtenis de realiteit van een van de deelnemers verandert). Het is belangrijk om nu te beseffen dat Harman expliciet beweert dat het hier gaat om één object dat veranderingen ondergaat. Het is dus niet zo dat elke verandering een nieuw reëel object produceert, maar dat het object hetzelfde blijft, terwijl het wel kan veranderen door de invloed die het

¹²⁸ Harman, *Immaterialism*, 47

¹²⁹ Harman, *Immaterialism*, 63-64.

¹³⁰ Harman, *Immaterialism*, 116-117.

¹³¹ Harman, *Immaterialism*, 49.

sensuele object erop uitoefent. Harman maakt dus een onderscheid tussen nieuwe objecten en nieuwe symbioses:

“The birth of an object means less autonomy in exchange for greater efficiency, while symbiosis means more autonomy in exchange for greater risk and possibly even greater reward. The birth of a social object is governed by the spirit of advantage rather than the spirit of adventure while with symbiosis the reverse holds true”¹³²

Terwijl volgens Harman de geboorte van een object gebaseerd is op een symmetrische en wederkerige relatie, geldt dit echter niet voor de symbiose. Doordat een nieuw object symmetrisch en wederkerig is, zijn nieuwe objecten een continuering van de *status quo*. Ze vormen een continuïteit met het verleden, waarin verschillende objecten met bepaalde belangen zijn samengegaan in een hogere orde om zo zichzelf te handhaven. Hierdoor doen deze objecten afstand van een deel van hun autonomie in ruil voor een hogere mate van efficiëntie. Tegelijk betekent dit dat er in principe niets nieuws is ontstaan: de onderdelen zijn niet samengegaan om verandering te bewerkstelligen, maar eerder om hetzelfde te blijven. Symbiose daarentegen, is niet wederkerig en symmetrisch, en daardoor stelt het objecten in staat zich te veranderen. Een object dat een symbiotische relatie aangaat met een ander object creëert iets nieuws.

Ten slotte wil ik nog een laatste keer terugkeren naar het Amazonvoorbeeld en inzoomen op zogenaamde ketenintegraties. Een ketenintegratie is het samenbrengen van meerdere activiteiten in hetzelfde bedrijf. Omdat Amazon een enorm complexe organisatie is, is het eenvoudiger om even aan een appelboer te denken: een appelboer verkoopt meestal geen appels aan de consument, maar aan de supermarkt (lange keten). De appelboer kan een ketenintegratie uitvoeren door een eigen appelwinkel te openen. Toegepast op Amazon: in het verleden bezorgde Amazon niet zijn eigen pakketjes, maar liet dit doen door andere bedrijven zoals UPS. Tegenwoordig heeft Amazon zijn logistieke operatie uitgebreid en bezit zelfs een eigen luchtvaartmaatschappij: *Amazon Air*. De aanschaf van een vloot van vliegtuigen kan als een symbiotische gebeurtenis worden gezien, omdat Amazon daarmee blijvend van karakter is veranderd. Amazon is niet langer alleen een verkoper, vanaf nu bezorgt het bedrijf ook.

¹³² Harman, *Immaterialism*, 123-124.

Hoofdstuk 4: Het Debat tussen OOO en AT en Kritische

Kanttekeningen

In dit hoofdstuk zal ik de kritiek van Harman op DeLanda's concept van virtualiteit bespreken en een mogelijke kritiek van DeLanda op Harman uitwerken vanuit zijn kritiek op naadloze totaliteiten en essenties. Vervolgens zal ik enkele kanttekeningen plaatsen bij beide theorieën. Om te beginnen zal ik kort de verschillen tussen Harman en DeLanda schetsen, waarbij hun respectievelijke basisentiteiten, objecten en assemblages, centraal staan. DeLanda stelt dat een object bestaat uit actuele eigenschappen en virtuele disposities, terwijl Harman alleen het bestaan van actuele eigenschappen erkent, waarvan sommige “sensueel” en andere “reëel” zijn.¹³³ Voor DeLanda zijn relaties een basiscomponent van zijn ontologie, terwijl Harman de inclusie van relaties als basisbestanddelen van een ontologie categorisch afwijst. Het meningsverschil over virtualiteit is het belangrijkste verschil tussen de ontologieën van Harman en DeLanda.¹³⁴

4.1 Harmans Kritiek op Virtualiteit

Harman vat zijn kritiek op DeLanda's ontologie als volgt samen:

“I can now summarize my basic objection to DeLanda's (...) ontology (...). He rejects ‘actualism,’ because if the world were solely what it is here and now, we would have an organic totality of states of affairs with no reason for anything ever to change from its current state. *However, he never fully develops what the properties of an assemblage are, defining them instead in terms of their capacities to affect and be affected by other things.* (...) Even though an assemblage has emergent properties, which by definition are partly cut off from its smaller and larger neighbours, *individuals become so enmeshed in their relational capacities that they are no longer able to serve as the bulwark of true realism.*”¹³⁵

In dit citaat komen de twee belangrijkste punten van Harmans kritiek op DeLanda's ontologie goed samen. Het eerste is de nadruk die DeLanda legt op relationele disposities en dat daardoor eigenschappen ondergesneeuwd raken. Het tweede is DeLanda's neiging om discrete individuen op te laten gaan in een continuïteit, terwijl Harman juist deze individualiteit en autonomie van objecten verdedigt.¹³⁶

De eerste reden voor de onenigheid tussen Harman en DeLanda vanaf Harmans kant, zijn de verschillende gronden die zij aandragen voor het afwijzen van potentialiteit. Harman wijst potentialiteit af, omdat dit concept relationeel is en daarmee de realiteit van objecten buiten die objecten zelf legt, terwijl voor DeLanda de afwijzing van potentialiteit gebaseerd is op zijn anti-essentialisme. Door deze verschillende aanvliegroutes gelden voor Harman dezelfde argumenten tegen virtualiteit als tegen potentialiteit: beide concepten zijn relationeel en leggen de determinatie van objecten buiten het object zelf. Zowel virtualiteit als potentialiteit

¹³³ DeLanda, en Harman, *Rise*, 89.

¹³⁴ Harman, *Prince*, 187.

¹³⁵ Harman, “DeLanda's Ontology,” 379, nadruk toegevoegd.

¹³⁶ Zie o.a. Harman, *Prince*, 156.

laten de eigenschappen van een object afhangen van zijn relaties.¹³⁷ DeLanda ziet echter geen probleem met virtualiteit, omdat dit concept niet gebaseerd is op essentialisme, maar juist een kan worden gezien als expliciet een afwijzing ervan (aangezien virtuele diagrammen DeLanda's alternatief zijn van essenties).

Harman maakt duidelijk dat het onmogelijk is om helder te krijgen welke virtuele disposities precies bij de kern van een object horen, omdat ze ontstaan in de relatie met andere objecten. Namelijk, als één mes M de dispositie D_n heeft om de allerlei objecten O_n te snijden, dan kunnen hier allerlei conclusies uit worden getrokken over de disposities van het mes:

1. Voor elke individuele O_n die M kan snijden bestaat een individuele D_n .
2. M bezit één dispositie D_1 (d.w.z. snijden) die hem in staat om O_n te snijden.
3. Voor elke categorie O_n (bijvoorbeeld 'appels' en 'peren') bestaat een categorische D_n .
4. M en O_n vormen samen een assemblage die een emergente dispositie D_n bezit.

Deze eigenschap van virtualiteit maakt het echter schier onmogelijk om iets zinnigs te zeggen over de virtuele disposities van een entiteit.¹³⁸ Concreter verwoord: waar wordt de grens getrokken tussen triviale en niet-triviale disposities?

Bovendien moet volgens Harman een object eigenschappen hebben die de basis zijn van de capaciteiten.¹³⁹ Denk hierbij terug aan de bewering in hoofdstuk 3, dat het bestaan van een object voorafgaat aan het acteren van een object. Constante of weerbarstige reële eigenschappen zijn dus de dragers van capaciteiten, maar hun status blijft volgens Harman in DeLanda's ontologie in het ongewisse. Eigenschappen werken voor Harman als de lijm die continuïteit garandeert ten opzichte van de stromende relaties van objecten. DeLanda's onderdelen van assemblages creëren echter eigenschappen door hun *werking*, dit zet de substantie die de capaciteiten uitvoert op losse schroeven. Kortom, DeLanda specificeert onvoldoende wat eigenschappen zijn.¹⁴⁰

De tweede reden voor Harmans afwijzing van virtualiteit is dat het de autonomie van objecten ondermijnt.¹⁴¹ Zoals ik eerder heb laten zien worden voor Harman objecten gekenmerkt door autonomie en eenheid.¹⁴² Precies deze autonomie wordt door de introductie van virtualiteit ter discussie gesteld, want hierdoor worden individuele objecten gedetermineerd door een continue zijnsflux. Voor virtualiteit geldt hetzelfde als voor potentialiteit in dit geval:

“In both cases, concrete actors themselves are deemed insufficient for the labour of the world and are indentured to hidden overlords, whether they be potential, virtual, veiled, topological, fluxional,

¹³⁷ Harman, *Prince*, 160 & 187.

¹³⁸ Rise of Realism, 60.

¹³⁹ Harman, “DeLanda's Ontology,” 378.

¹⁴⁰ Harman, “DeLanda's Ontology,” 378.

¹⁴¹ Ruslanas Baranovas, “Virtuality and the Problem of Agency in Object-Oriented Ontology,” *Open Philosophy* 3 no. 1 (2020): 239-240, geraadpleegd op 21 december 2022, <https://doi.org/10.1515/opphil-2020-0106>.

¹⁴² Harman, *Prince*, 152.

or any adjective that tries to escape from what is actually here right now. On this point I can only salute Latour, the ancient Megarians, and other defenders of actualism.”¹⁴³

Zoals ik in hoofdstuk 1 heb laten zien zijn voor Harman relationisme en actualisme niet synoniem met elkaar. Zowel Harman en DeLanda wijzen relationeel actualisme af, maar terwijl Harman vooral *relationeel* actualisme afwijst, wijst DeLanda relationeel *actualisme* af. Het concept virtualiteit benadrukt het belang van de genese voor de individuele actor, en onderwerpt de formatie van het individuele aan een pre-individueel krachtenspel. Volgens Harman is de ontstaansgeschiedenis van een object veel minder relevant, dan wat een object nu is.

Harman meent bovendien een interne tegenspraak in DeLanda's filosofie te identificeren op dit punt, veroorzaakt door Harmans concept 'overtollige causaliteit', bij consequente doorvoering van dit concept zou de relevantie van de virtuele ontstaansgeschiedenis sterk afgezwakt worden.¹⁴⁴ Causale overtuigelijkheid beschrijft dat een deel van de oorzaken irrelevant is voor het eindproduct bij emergente fenomenen. Harman concludeert hieruit het niet relevant is om te verhelderen waar een object exact vandaan komt, om te weten wat het nu is, aangezien een groot deel van de oorzaken die een autonoom object voortbrengen 'overtollig' zijn.¹⁴⁵ Toegegeven, zowel Harman als DeLanda verwerpen ontologieën die zogenaamd "all process and no product" zijn.¹⁴⁶ Toch moet opgemerkt worden dat *Assemblage Theory* een halfslachtige positie inneemt op dit punt, omdat ze uitgaat van een continu doch heterogeen zijn.¹⁴⁷

4.2 DeLanda's Kritiek op Harman

Aangezien het werk van DeLanda geen expliciete kritiek bevat op Harman, moet deze kritiek afgeleid worden uit DeLanda's algemene kritiek op andere sociale ontologieën. Het eerste kritiekpunt is de verwerping van totalitaire theorieën: zij denken de samenleving als een organisme, een naadloos geheel bestaande uit componenten die interioriteitsrelaties met elkaar aangaan.¹⁴⁸ Het tweede kritiekpunt van DeLanda is gericht op taxonomisch essentialistische sociale filosofieën, die onderscheidingen aanbrengen op basis van vermeende noodzakelijke verschillen tussen individuen.¹⁴⁹ Ik zal nu toetsen of deze kritiekpunten van toepassing zijn op Harmans OOO.

4.2.1 Harman & Naadloze Totaliteiten

In Harmans ontologie is mijns inziens één concept dat de suggestie wekt een naadloos geheel te zijn: het universum als geheel. Harman stelt namelijk dat er sprake is van oneindige regressie neerwaarts in het universum, maar niet opwaarts.¹⁵⁰ Dit zou kunnen betekenen dat het universum een naadloos geheel is, omdat er een toplaag is die alle objecten omvat. De oneindige neerwaartse regressie van objecten is niet

¹⁴³ Harman, *Prince*, 129.

¹⁴⁴ Harman, "DeLanda's Ontology," 373-374.

¹⁴⁵ Harman, "DeLanda's Ontology," 373-374.

¹⁴⁶ DeLanda en Harman, *Rise*, 89.

¹⁴⁷ Harman, *Prince*, 160.

¹⁴⁸ DeLanda, *Society*, 10-12.

¹⁴⁹ DeLanda, *Society*, 27-29.

¹⁵⁰ Harman, *Quadruple*, 110-113.

behandeld in hoofdstuk 3, dus zij heeft enige uitleg. Hier volgt een schematische weergave van dit argument:

1. Merk op dat het sensuele datgeen is wat bestaat in relatie tot de waarnemer, terwijl het reële datgeen is wat teruggetrokken is van elke relatie.
2. Een reëel object is niet alleen maar teruggetrokken van relaties met objecten verschillend van zichzelf, maar ook van relaties waar het zelf uit bestaat, namelijk de relaties tussen componenten.
3. Componenten zijn eveneens objecten, waarvoor hetzelfde geldt.
4. Hieruit volgt dat objecten bestaan uit een oneindige neerwaartse regressie van objecten: elk object bestaat uit componenten die objecten zijn tot in het oneindige.¹⁵¹

De geldigheid van dit argument is hier niet relevant, want het gaat om de toepassing van DeLanda's kritiek op naadloze gehelen op Harman. Over opwaartse regressie schrijft Harman:

“Nonetheless, despite the infinite regress downward, it will be shown later that there is no infinite regress upward. If we imagine the universe as an ocean it would be an ocean without a floor, but with a turbulent surface of objects and nothing but empty sky above it”.¹⁵²

Harman zegt dus dat er *geen* oneindige nieuwe objecten zijn als men zich opwaarts beweegt, wat zou kunnen duiden dat bij een opwaartse beweging de objecten op een gegeven moment ophouden, en er dus één superobject is, waar alle onderliggende objecten deel van uitmaken. Toegegeven, aangezien volgens Harman de componenten waaruit een object bestaat altijd deels teruggetrokken blijven en vice versa, is het niet zo dat ze zich in interioriteitsrelaties met elkaar bevinden, ondanks dat heeft een zodanig superobject een totalitair smaakje.¹⁵³

Hoewel het zo lijkt dat Harman één overkoepelend “universum-object” verdedigt, blijkt dat niet zo te zijn. Dit komt doordat voor Harmans objecten intern gepolariseerd zijn: de breuk die bestaat tussen reële objecten die teruggetrokken zijn en relaterende sensuele objecten.¹⁵⁴ Deze breuk impliceert wel dat elk object componenten moet bezitten, *maar niet* dat ieder object een component moet zijn. Met andere woorden, voor Harman hoeft niet ieder object altijd te relateren. Hieruit volgt dat een super-object dat alle andere objecten omvat niet bestaat, omdat sommige objecten geheel autonoom zijn en geen relaties hebben met andere objecten.¹⁵⁵ Harman schrijft:

“Recall that to perceive means to encounter sensual objects on the interior of a larger object, and that a real entity is located on such an interior thanks to a relation that makes it a component of that more encompassing object. But there is no reason think that all objects find themselves in such relations at any given moment. While it is true that a real object arises from a descending chain of

¹⁵¹ Harman, *Quadruple*, 110.

¹⁵² Harman, *Quadruple*, 113.

¹⁵³ Harman, *Quadruple*, 111-113.

¹⁵⁴ Harman, *Quadruple*, 119-120.

¹⁵⁵ Harman, *Quadruple*, 122.

countless smaller components, it does not follow that it must also enter further relations as a component of larger objects (...). The cosmos has no bottom, but does have a surface. There may be an infinite regress, but no infinite progress: no final, encompassing object that could be called a universe.”¹⁵⁶

Concluderend blijkt dat DeLanda’s kritiek op totalitaire ontologieën niet op Harmans OOO betrekking heeft.

4.2.2 Harman & Essentialisme

Essentialisme lijkt ogenschijnlijk steekhoudender tegen Harmans OOO voor DeLanda, aangezien OOO expliciet het concept ‘essentie’ includeert. In *Rise of Realism* spreken Harman en DeLanda over hun uiteenlopende opvattingen over essentie. Hier blijkt dat hun opvattingen over essentie minder ver uit elkaar liggen dan men op het eerste gezicht zou verwachten, omdat Harman niet het taxonomische begrip van essentie hanteert dat verwerpelijk is voor DeLanda. DeLanda ageert voornamelijk het taxonomische essentialisme, dat noodzakelijke eigenschappen toeschrijft aan individuen op basis van een transcendente essentie. Voor Harman daarentegen, is essentie veeleer een concept dat de continuïteit van een object handhaaft.¹⁵⁷ Het onderscheid tussen beide filosofen op dit punt wordt door DeLanda als volgt samengevat:

“(…) what ensures that an object is not just a bundle of properties but an embodied entity with an enduring identity; your [Harmans] proposal for this job is *singular essences*, which are the least objectionable essences of them all, while I [DeLanda’s] propose to account for it by *mechanisms of emergence* behind the historical genesis and day-to-day maintenance of an object’s identity. This is less of a dramatic divergence than it seems at first. That is, we agree that the defining emergent properties of an object are produced by the interactions between its parts. But if we agree on this, and if in addition we agree that we don’t take anything as a brute fact, then the term ‘singular essence’ stands for ‘whatever it is, once we find an adequate explanation, that ensures the preservation of an object’s identity over time’”¹⁵⁸

Het is dus niet zo dat Harman de door DeLanda verguisde genus-soort-individu structuur verdedigt met zijn opvattingen over essentie. Voor Harman is essentie meer *haecceity* (dit-heid) van een object. In het citaat hierboven lijkt DeLanda zelfs te beweren dat Harmans concept essentie en zijn concept van “mechanisms of emergence” uiteindelijk convergeren. Het enige onderscheid wat nog overblijft is dat Harman zich (zoals ik hiervoor heb besproken) zich vooral richt op de eigenschappen van objecten, terwijl DeLanda ook disposities includeert.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Harman, *Quadruple*, 122.

¹⁵⁷ *Rise of Realism*, 49-52.

¹⁵⁸ DeLanda en Harman, *Rise*, 89.

¹⁵⁹ DeLanda en Harman, *Rise*, 51-52.

4.3 Kritiek op OOO en AT

In dit gedeelte zal ik enkele kritiekpunten uiten op Harmans filosofie. Mijn kritiek op Harman is stukken lijviger dan die op DeLanda. Om een voorschot te nemen op de conclusie: ik denk dat DeLanda's sociale ontologie (op het gebied van verandering) beter uitgewerkt is dan die van Harman. Mijn korte kritiek op DeLanda kan dus vooral worden gezien als een goedkeuring van zijn positie.

4.3.1 Kritiek op Harman: Tijd en Verandering

Mijn kritiek op Harman ligt in het verlengde van de kritiek die eerder is geuit door Wolfendale's *Object Oriented Philosophy* en Gratton's *Speculative Realism*, maar dan meer toegespitst op zijn sociale ontologie. Zowel Wolfendale en Gratton identificeren Harmans concept van tijd als het meest problematische aspect in zijn ontologie.¹⁶⁰ Mijn kritiekpunten kunnen goed worden gesitueerd in het verlengde van deze kritiek. Hiertoe behoeft niet hun kritiek in detail te worden besproken, omdat zij geen kritiek uiten op Harmans sociale ontologie.

Mijn overkoepelende punt is dat Harmans problematische concept van tijd tot verschillende problematische en inconsistente standpunten leidt. Ten eerste sluit zijn concept van tijd verandering van reële objecten uit. Ten tweede vooronderstelt het concept 'leven' van objecten een concept van tijd. Ten derde is het onduidelijk hoe verandering ooit 'op gang' kan komen als het reële object zich buiten tijd bevindt. Hieraan verbonden lijken capaciteiten wel degelijk 'tijd' te overbruggen, en lijkt het mij problematisch om deze op geen enkele manier aan reële objecten te verbinden.

Alvorens ik mijn kritiek op Harman kan beschrijven, moet ik eerst zijn notie van tijd kort toelichten, omdat dit in hoofdstuk 3 niet is gedaan. In hoofdstuk 3 heb ik mij vooral gericht op de polen van Harmans objecten en hoe de objecten volgens Harmans concept van symbiose kunnen veranderen. Wat ik destijds achterwege heb gelaten is de bespreking van "spanningen" tussen de polen van Harmans objecten. Volgens Harman zijn de spanningen tussen de polen van de objecten het interessantste binnen zijn ontologie, en tijd is één van deze spanningen.¹⁶¹

Tijd is voor Harman de spanning tussen de twee sensuele polen van het object. Om terug te keren naar het voorbeeld uit hoofdstuk 3: als wij om *Le Centre Pompidou* heen wandelen dan verschijnt het gebouw aan ons als een eenheid (en niet als een bundel kwaliteiten). Deze eenheid heeft echter een constant veranderende korst van sensuele kwaliteiten, bijvoorbeeld de specifieke glinstering van de ramen. Deze spanning tussen de *stabiliteit* van het sensuele object en het *veranderende* karakter van de sensuele kwaliteiten *is* tijd volgens Harman.¹⁶² Laten we het volgende in herinnering roepen: sensuele objecten bestaan slechts door de aanraking van reële objecten. Dit impliceert dat reële objecten *geen* deel hebben aan tijd.¹⁶³ Aangezien tijd

¹⁶⁰ Arjen Kleinherenbrink, "The Two Times of Objects: A Solution to the Problem of Time in Object-Oriented Ontology," *Open Philosophy* 2, no. 1 (2019): 539-540, geraadpleegd op 21 maart 2023, <https://doi.org/10.1515/opphil-2019-0038>.

¹⁶¹ Harman, *The Quadruple Object*, 92.

¹⁶² Harman, *Quadruple Object*, 100; Kleinherenbrink, *Two Times*, 543.

¹⁶³ Kleinherenbrink, *Two Times*, 543.

een belangrijke notie is voor (sociale) verandering, roept Harmans positie vragen op over zijn sociale ontologie.¹⁶⁴

Het eerste probleem dat voortkomt uit Harmans notie van tijd, is dat die de verandering van reële objecten lijkt uit te sluiten. Gratton beschrijft dit als volgt:

“If Harman is to give *content* to objects, (...), there is the risk of an idealism worse than anything he critiques. If time is but the sensuous, it cannot touch the reality of the thing itself, and he himself notes there is no correspondence between the thing itself [d.w.z. reël object] and its sensuous objecthood or qualities. *Time would be, (...), ‘illusory’.*”¹⁶⁵

In hoofdstuk 3 heb ik laten zien dat de sensuele objecten nooit de reële objecten kunnen aanraken, maar wel dat reële objecten symbiotische relaties kunnen aangaan met sensuele objecten. Hoewel Harman aan de hand van het concept symbiose probeert te verklaren hoe reële objecten kunnen veranderen, blijft zijn concept van tijd problematisch. Doordat reële objecten op zichzelf buiten tijd worden geplaatst door Harman, maar wel kwaliteiten (“content” in het citaat) hebben, ontstaat het risico dat ze compleet onveranderlijk zijn. Gratton vervolgt:

“If one object never touches upon another, how does it, in itself, in its very reality, come to be, or come to differ, that is, pass away? (...) how does change come about to the *real thing*, which (...) endures and is outside they play of time on the sensuous level.”¹⁶⁶

Mijns inziens zijn deze vragen ook te stellen binnen Harmans sociale ontologie. In het geval van symbiose ontstaat volgens Harman iets nieuws, maar de vraag kan gesteld worden in hoeverre het echt om iets nieuws gaat, als het reële object buiten schot blijft.

Harmans positie rondom tijd is bovendien inconsistent, omdat Harman in *Immaterialism* beschrijft dat sociale objecten een leven hebben waarin ze worden geboren, meerdere symbiotische fases meemaken, en ten slotte sterven.¹⁶⁷ Een dergelijk concept van de levensduur van een object vooronderstelt dat het reële object wel degelijk bestaat in tijd. Wolfendale wijst op iets soortgelijks rondom het concept van ruimte in Harman: het concept tijd wordt via de achterdeur bij het concept ruimte naar binnengesmokkeld.¹⁶⁸ De precieze kritiek is wederom irrelevant, maar een soortgelijke impliciete vooronderstelling vindt plaats in Harmans sociale ontologie. Laten we een citaat van Harman bekijken om te laten zien wat ik bedoel:

¹⁶⁴ In dit artikel wordt het belang van conceptualisaties van tijd voor organisatorische verandering bijvoorbeeld beschreven: Patrick Dawson, “Reflections: On Time, Temporality and Change in Organizations,” *Journal of Change Management* 14, no. 3 (2014): 286-308, geraadpleegd op 21 maart 2023, doi: 10.1080/14697017.2014.886870.

¹⁶⁵ Peter Gratton, *Speculative Realism: Problems and Prospects* (London/New York: Bloomsbury Academic, 2014), 99, eigen nadruk.

¹⁶⁶ Gratton, *Speculative*, 103, eigen nadruk.

¹⁶⁷ Harman, *Immaterialism*, 107, 119.

¹⁶⁸ Peter Wolfendale, *Object-Oriented Philosophy: The Noumenon’s New Clothes* (Falmouth, Urbanomic, 2014), 197.

“If we wish to avoid the absurdity of treating all cataclysmic and frivolous *events* as equally decisive in the *life* of an object, we need a standard that can isolate those relatively *rare events* that *transforms* an object’s *very reality*.”¹⁶⁹

Aangezien “leven” en “gebeurtenis” temporaliteit vooronderstellen, is het inconsistent dat Harman dit linkt aan reële veranderingen in objecten. Tijd is namelijk alleen maar verbonden aan de sensuele polen van een object. Het doormaken van verschillende symbiotische fases in de levensduur van een object is niet verenigbaar met het excluseren van reële objecten uit tijd.

Een ander aspect binnen Harmans (sociale) ontologie waar het concept van tijd problematisch is, zijn Harmans opvattingen over de sluimerende objecten. We weten de volgende dingen over Harmans (sluimerende) objecten:

1. Sensuele objecten zijn relationeel.
2. Sluimerende objecten interacteren helemaal niet, en moeten dus geen sensuele pool voor een ander object bezitten.
3. Capaciteiten zijn relationeel, dus zijn gebaseerd op sensuele objecten.
4. Sluimerende objecten moeten dus geen capaciteiten hebben.

Nu roept zich de volgende vraag op: gegeven dat sluimerende objecten bestaan, hoe kunnen objecten ooit uit zichzelf in beweging komen? Men kan stellen dat sluimerende objecten alleen door sensuele objecten van buitenaf in beweging kunnen worden gebracht, maar dat zou een opvallend standpunt zijn voor Harman. Dan zouden namelijk autonome objecten worden uitgelegd in de termen van andere krachten die erop inwerken. Daarnaast, het is moeilijk in te zien hoe een sluimerend object überhaupt ‘voortduurt’ als dat niet binnen tijd is. Volgens Harman gaan sluimerende objecten wel een keer iets doen, en moeten ze bestaan voordat ze iets doen. Het is echter onduidelijk hoe ze iets *kunnen* doen. Als Harman het volgende schrijft:

“Since an object must exist in order to act rather than act in order to exist, it follows that all objects have a greater or lesser *period of dormancy* prior to their *first registering effects on the environment*.”¹⁷⁰

In dit citaat is wederom te zien dat Harman een temporeel concept vooronderstelt (“periode”), terwijl sluimerende objecten tegelijk buiten de sfeer van sensuele objecten vallen. Deze inconsequentie is ook te zien in Harmans inclusie van het concept “falen” voor sociale objecten. Hierdoor beoogt Harman te voorkomen dat een sociale ontologie zich alleen maar richt op wat objecten doen of waar ze in slagen.¹⁷¹ Het idee hierachter is dat een object kan blijven wat het is, zonder dat het acteert (dus bijvoorbeeld wanneer

¹⁶⁹ Harman, *Immaterialism*, 44-45

¹⁷⁰ Harman, *Immaterialism*, 63-64, nadruk toegevoegd.

¹⁷¹ Harman, *Immaterialism*, 99 & 116-117.

het sluimert).¹⁷² Het is concept falen is echter relationeel en temporeel. Iets faalt namelijk ten opzichte van een gesteld doel of een bepaald vooropgezet plan of ontwerp over tijd. Falen vooronderstelt het falen van een bepaalde actie die had moeten gebeuren. Een object dat faalt iets te bereiken vooronderstelt dat een object eveneens kan slagen, wat beide een doelmatigheid en dus relatie in het hart van objecten plaatst.

Aan dit voorgaande punt verbonden, lijken sensuele objecten en kwaliteiten *over tijd* wel degelijk *verbonden* te zijn aan de reële pool van een object. Laat me een voorbeeld geven aan de hand van een roman. De karakters zijn sensuele objecten voor de lezers. Toch zou het vreemd zijn om te zeggen dat iedere lezing van het boek door een ander persoon een compleet nieuw karakter oproept, want er bestaan gelijkenissen tussen deze karakters. Tevens is het zo dat als ik het boek gisteren heb gelezen en vandaag weer, mijn herinneringen van het karakter meespelen in het beeld dat ik van hem vorm. Het sensuele object is niet geheel nieuw. Het reële boek roept bepaalde beelden en verhalen op die over tijd constant zijn.

4.3.2 Kritiek op DeLanda: Mogelijkheden of Mogelijkheidsstructuur

Het onderscheid tussen DeLanda's objectieve mogelijkheidsstructuur en mogelijkheden als zodanig blijft onduidelijk. DeLanda onderschrijft geen mogelijkheden, maar wel een objectieve mogelijkheidsstructuur in de vorm van virtuele diagrammen. Het onderscheid is voornamelijk onduidelijk vanwege DeLanda's introductie van dit concept om het overheersende karakter van essenties af te zwakken, terwijl virtuele diagrammen dan uiteindelijk even determinerend lijken te zijn. DeLanda schrijft namelijk:

“As already argued, the diagram captures the structure of the space of possibilities associated with an assemblage's variable components [d.w.z. de componenten die materieel – expressief zijn], as well as the structure of the space of possible parameter values [d.w.z. de componenten die deterritorialiseren – territorialiseren]. (...). Some forms of social organisation may indeed have appeared earlier than others – hunter-gatherers certainly existed before any central state apparatus – but that succession occurred only in actual time. In virtual time both coexisted, *the latter being a possibility already prefigured in the former.*”¹⁷³

In dit citaat lijkt het onderscheid tussen een mogelijkheid en de mogelijkheidsstructuur haast verdwenen. DeLanda stelt letterlijk dat de mogelijkheid voor de ene samenlevingsvorm (een gecentraliseerde staat) al aanwezig was als mogelijkheid – geprefigureerd – in een oudere samenlevingsvorm (de jagers-verzamelaars). Hoewel hij op veel plekken beweert dat alleen de structuur bestaat, lijkt hier toch meer dan de structuur te bestaan. Een mogelijkheidsstructuur is namelijk voor DeLanda een speelveld waarbinnen alles wat gaat bestaan zou gaan moeten bestaan. Zoals op een voetbalveld alle mogelijke voetbalscenario's gespeeld kunnen worden. Hier zegt DeLanda echter meer dan dat, hij stelt ook dat specifieke mogelijkheden (zoals de gecentraliseerde staat) al bestaan in deze structuur. In dat geval bestaan dus de structuur én de mogelijkheden. Het verschil tussen deze opvatting en potentialiteit is dan nauwelijks meer te zien.

¹⁷² Harman, *Immaterialism*, 6-7.

¹⁷³ DeLanda, *Assemblage*, 130, nadruk toegevoegd.

Dit is niet het enige voorbeeld van DeLanda die als hij het over diagrammen heeft, die hij heeft gedefinieerd als mogelijkhedenstructuur, toch plotseling voor de dag komt met voorbeelden en argumentaties die meer op daadwerkelijke mogelijkheden lijken. Het opduiken van deze mogelijkheden is vooral vreemd tegen de achtergrond van zijn anti-essentialisme. De belangrijke eigenschappen van de assemblage: historiciteit, contingentie en exterioriteitsrelaties, lijken namelijk moeilijk te rijmen met een vastliggend pad, en het al bestaan van alle mogelijke geschiedenissen van de assemblage.

Conclusie

In deze scriptie lag de volgende onderzoeksvraag ter beantwoording voor: hoe kan sociale verandering binnen de realistische sociale ontologie van OOO en AT worden geconceptualiseerd tegen de achtergrond van potentialiteit en relationeel actualisme?

In het eerste hoofdstuk heb ik laten zien wat de problemen zijn van OOO en AT met relationeel actualisme en potentialiteit. Het eerste concept bekritiseert Harman vanwege zijn relationele karakter: latouriaans actualisme wijst potentialiteit om de goede redenen af, maar behoudt het verkeerde relationele karakter. Het wezen van een object compleet definiëren aan de hand van zijn relaties, is volgens Harman onjuist, omdat er dan niets is dat die relaties aangaat. Harman wijst dus vooral *relationeel* actualisme af als positie. DeLanda daarentegen heeft meer een probleem met het relationeel *actualisme*. Hoewel hij geen kritiek geeft van dit begrip in zijn eigen werk, stel ik vast dat relationeel actualisme trekken vertoont van wat DeLanda bekritiseert als naadloze totaliteiten. DeLanda's alternatief is niet de afwijzing van relaties, maar de afwijzing van interioriteitsrelaties ten faveure van exterioriteitsrelaties. Potentialiteit wordt als ongeschikte ontologisch concept gezien door Harman, omdat het een relationele visie op entiteiten vooronderstelt. Entiteiten hebben alleen maar een potentialiteit naar gelang ze in de toekomst relaties aangaan met andere entiteiten, en op die manier hun vermeende potentialiteit zouden actualiseren. Door DeLanda wordt potentialiteit hoofdzakelijk afgewezen, omdat het essentialistisch denken vooronderstelt.

Het tweede hoofdstuk laat de kritiek achter zich en laat zien wat de assemblages zijn van DeLanda, en hoe deze assemblages kunnen veranderen. Assemblages zijn historische individuen met emergente eigenschappen, ze zijn een geheel dat bestaat uit onderdelen die zich in exterioriteitsrelaties bevinden met elkaar, verder zijn de onderdelen op een obligatoir contingente manier met elkaar verbonden. Assemblages handhaven zich doordat de onderdelen werken ten behoeve van het geheel, maar eveneens door de uitoefening van krachten van het geheel op de delen. Uit het feit dat de onderdelen en de assemblages altijd maar een deel van hun capaciteiten uitoefenen, concludeert DeLanda dat er meer moet zijn dan de actualiteit van een assemblage. Dit is het virtuele diagram en bij gratie hiervan is de assemblage bij machte om te veranderen.

Het derde hoofdstuk laat zien wat Harmans visie is op sociale ontologie. Eerst besprak ik wat objecten zijn voor Harman: gepolariseerde entiteiten die bestaan uit een reële en een sensuele pool, en deze polen zijn verdeeld in een objectpool en kwaliteitpool. Het sensuele object is voor Harman het relaterende deel van ieder object, terwijl het reële gedeelte altijd teruggetrokken en verborgen blijft, verstoken van interacties. Harman denkt verandering in zijn sociale ontologie middels het begrip symbiose, waarin het bestaan van de objecten centraler staat dan de acties. Hierin gaan twee objecten samen, maar behouden ze wel hun eigen identiteit. Toch hebben ze eigenschappen die verschillen van de oorspronkelijke eigenschappen.

In hoofdstuk vier is een balans opgemaakt van beide theorieën. De kritiek van Harman op DeLanda's theorie is weergegeven, deze richt zich vooral op de aanwezigheid van het begrip virtualiteit en zijn

relationele karakter. Volgens Harman blijft het onduidelijk in DeLanda's ontologie wat de eigenschappen van de assemblages zelf zijn, omdat DeLanda de componenten reduceert tot het uitvoeren van capaciteiten. Aan de andere kant heb ik een mogelijke kritiek van DeLanda op Harman weergegeven. Aan de ene kant heb ik de hypothese geopperd dat Harmans ontologie naadloze totaliteiten oplevert, die heb ik kunnen verwerpen. Aan de andere kant zou DeLanda aanstoot kunnen nemen aan Harmans essentialisme, maar hier bleek dat dit wellicht mee zou vallen, omdat Harman geen taxonomisch essentialisme onderschrijft.

Ten slotte heb ik zelf enige kritiekpunten geuit op beide denkers. Mijn grootste kritiekpunt op Harmans OOO is dat zijn notie van tijd verandering problematiseert. Hij schrijft wel over verandering in termen van symbiose, maar omdat tijd alleen bestaat binnen de sensuele polen van objecten, is het onduidelijk hoe deze verandering inwerkt op de reële pool van objecten. De combinatie met sluimerende objecten zorgt voor een nog groter probleem, omdat hij benadrukt dat dit objecten zijn die bestaan voordat ze een effect hebben op hun omgeving. Hoe ze precies de overgang maken van nietsdoen naar 'iets-doen' blijft in het ongewisse.

DeLanda's sociale ontologie is mijns inziens consistent, completer, en beter uitgewerkt. Ondanks dat identificeerde ik één probleem in zijn ontologie: het onduidelijke en soms verdwenen onderscheid tussen mogelijkhedenstructuur (zijn diagram) en mogelijkheden op zich. Hoewel DeLanda onderstreept hoe belangrijk dit verschil is, lijkt hij vaak in zijn taalgebruik en voorbeelden beide door elkaar te halen. Soms lijkt hij erop te wijzen dat niet alleen het diagram bestaat als een structuur, maar ook de inhoud van het diagram als de mogelijkheden, voordat deze geactualiseerd zijn.

In deze scriptie is gebleken dat realistische sociale ontologieën een krachtig weerwoord bieden aan twee meer traditionele opvattingen aangaande sociale verandering. Verder is gebleken dat ondanks hun nabuurschap OOO en AT sterk uiteenlopen op het gebied van verandering, wat veroorzaakt wordt door hun afwijzing van virtualiteit. Het is echter eveneens gebleken dat het concept verandering zich moeilijk laat vatten, omdat zowel Harman als DeLanda vooral in de problemen komen bij hun conceptualisering van dit begrip.

Bibliografie

Aristoteles. *Metaphysics Book ̸*. Redactie en vertaling door Stephen Makin. Oxford: Clarendon Press 2006.

Aspers, Patrick, en Sebastian Kohl. "Heidegger and socio-ontology: A sociological reading." *Journal of Classical Sociology* 13, no. 4 (2013): 487-508. geraadpleegd op 12 februari 2023.

<https://doi.org/10.1177/1468795X13480647>

Baker, Lynne Rudder. "Just What is Social Ontology?" *Journal of Social Ontology* 5, no. 1 (2019): 1-12. Geraadpleegd op 21 maart 2023. <https://doi.org/10.1515/jso-2019-2001>.

Baranovas, Ruslanas. "Virtuality and the Problem of Agency in Object-Oriented Ontology." *Open Philosophy* 3 no. 1 (2020): 233-241. Geraadpleegd op 21 december 2022. <https://doi.org/10.1515/opphil-2020-0106>.

Braver, Lee. *A Thing of This World: A History of Continental Anti-Realism*. Illinois: Northwestern University Press, 2007.

Bryant, Levi, Nick Srnicek, en Graham Harman. "Towards a Speculative Philosophy." In *The Speculative Turn: Continental Materialism and Realism*, redactie door Levi Bryant, Nick Srnicek, en Graham Harman, 1-18. Melbourne: re.press, 2011.

Callon, Michel. "Actor-network Theory – The Market Test." *The Sociological Review* 47, No. 1 (2014): 181-195. Geraadpleegd op 1 februari 2023. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1999.tb03488.x>.

Cohen, S. Marc en C. D. C. Reeve. "Aristotle's Metaphysics." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, redactie door Edward N. Zalta. Editie Winter 2021. Geraadpleegd op 19 januari 2023. <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/aristotle-metaphysics/>.

Dawson, Patrick. "Reflections: On Time, Temporality and Change in Organizations." *Journal of Change Management* 14, no. 3 (2014): 286-308. geraadpleegd op 21 maart 2023, doi: 10.1080/14697017.2014.886870.

DeLanda, Manuel. *Assemblage Theory*. Edinburg: University Press, 2016.

DeLanda, Manuel. *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. London: Bloomsbury Academic, 2019.

DeLanda, Manuel. *Philosophy and Simulation: The Emergence of Synthetic Reason*. London/New York: Continuum International Publishing Group, 2011.

DeLanda, Manuel and Graham Harman. *The Rise of Realism*. Cambridge & Malden: Polity Press, 2017.

- Edward, Mark. "From Actor Network Theory to Modes of Existence: Latour's Ontologies." *Global Discourse* 6, Nos. 1-2 (2016): 1-6. Geraadpleegd op 1 februari 2023.
<https://doi.org/10.1080/23269995.2015.1112103>
- Epstein, Brian. "Social Ontology." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Redactie door Edward N. Zalta, editie winter 2021. Geraadpleegd op 2 maart 2023.
<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/social-ontology/>.
- Ferrari, Maurizio. "Reconstruction: Why Criticism Starts from Reality." In *Manifesto of New Realism*, vertaald door Sarah De Sanctis, 45-63. Albany: State University of New York Press, 2014.
- Fox, Nick J., en Pam Alldred, *Sociology and New Materialism: Theory, Research, Action*. Los Angeles: SAGE, 2017.
- Gratton, Peter. *Speculative Realism: Problems and Prospects*. London/New York: Bloomsbury Academic, 2014.
- Harman, Graham. "DeLanda's Ontology: Assemblage and Realism." *Continental Philosophy Review* 41 (2008): 367-383. Geraadpleegd op 21 december 2022. <https://doi.org/10.1007/s11007-008-9084-7>.
- Harman, Graham. *Immaterialism: Objects and Social Theory*. Cambridge & Malden: Polity Press, 2016.
- Harman, Graham. *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: re.press, 2009.
- Harman, Graham. *The Quadruple Object*. Winchester & Washington D.C.: Zero Books, 2011.
- Hedstrom, Peter. *Dissecting the Social: On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Jackson, Sharon. "Toward an Analytical and Methodological Understanding of Actor-Network Theory." In *Journal of Arts & Humanities* 4, No. 2 (2015): 29-44. Geraadpleegd op 1 februari 2023.
<https://doi.org/10.18533/journal.v4i2.210>.
- Kleinherenbrink, Arjen. "Metaphysical Primitives: Machines and Assemblages in Deleuze, DeLanda, and Bryant." *Open Philosophy* 3 no. 1 (2020): 283-297. Geraadpleegd op 21 december 2022.
<https://doi.org/10.1515/opphil-2020-0103>.
- Kleinherenbrink, Arjen en Simon Gusman. "The Ontology of Social Objects: Harman's Immaterialism and Sartre's Practico-Inert." *Open Philosophy* 1 no. 1 (2018): 79-93. Geraadpleegd op 21 december 2022.
<https://doi.org/10.1515/opphil-2018-0007>.
- Kleinherenbrink, Arjen. "The Two Times of Objects: A Solution to the Problem of Time in Object-Oriented Ontology." *Open Philosophy* 2, no. 1 (2019): 539-540. Geraadpleegd op 21 maart 2023,
<https://doi.org/10.1515/opphil-2019-0038>.
- Latour, Bruno. "On Actor-Network Theory: A Few Clarifications." *Soziale Welt* 47, No. 4 (1996): 369-81. Geraadpleegd op 1 februari 2023. <http://www.jstor.org/stable/40878163>.

Latour, Bruno. *The Pasteurization of France*. Vertaald door Alan Sheridan en John Law. Cambridge en London: Harvard University Press, 1988.

Latour, Bruno. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Okrent, Mark. *Heidegger's Pragmatism: Understanding, Being, and the Critique of Metaphysics*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1988.

Marmodoro, Anna. "Introduction." In *The Metaphysics of Powers: Their Grounding and their Manifestations*, redactie door Anna Marmodoro, 1-7. New York/London: Routledge.

Vedder, Ben. "Martin Heidegger: Van Verval naar Eigenlijke Fenomenologie." In *Vele gezichten van de fenomenologie*, redactie door Ciano Aydin, 34-53. Kampen: Uitgeverij Klement, 2007.

Wolfendale, Peter. *Object-Oriented Philosophy: The Noumenon's New Clothes*. Falmouth, Urbanomic, 2014.